

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 27/6
NOVEMBER-DECEMBER 2008

TWEEMAANDELIJKS

M&L

NATUURLIJKE KLEUREN MAKEN HET VERSCHIL

hydraulische kalkmortels, kallei en tadelaktbeploistering UNILIT
buitengevelisolatiesystemen LIMETICS
kalkverven CORICAL
silicaatverven CORISILK en KEIM
marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL en DECORLUX
stucco venetiano PLASTELUX en VENESTUK

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B-2627 Schelle - Belgium
Tel. +32 (0)3 880.73.73 - Fax +32 (0)3 880.73.70
www.arteconstructo.be - info@arteconstructo.be

Cover: Het gedeeltelijk blootgelegde gelaat van Christoffel in de Sint-Janskerk van Mechelen (foto K. Vandevorst VIOE)

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Redactie

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 05
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel M. Celis
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroenderfgoed.be

Redactiecomité*

Ere-voorzitter: Edgard Goedleven
Ere-leden: Jo De Schepper,
Hedwig Van Den Bossche, Suzanne Van Aerschoot
Voorzitter: Luc Tack
Kernredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis,
Luc Tack, Herman Van den Bossche,
Peter Van den Hove
Redactie: Anna Bergmans, Jo Braeken,
Marc De Borgher, Jos Gijssels,
Catheline Metdepenninghen, Dieter Nuytten,
Greet Plomteux, Paul Van den Bremt,
Christine Vanthillo, Linda Wylleman,
Oswald Pauwels, Piet Geleyns

* Het redactiecomité is samengesteld uit erfgoedconsulenten van het Agentschap R-O Vlaanderen, Onroerend Erfgoed, en van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: jancasier.brugge@telenet.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Agentschap R-O Vlaanderen
Onroerend erfgoed
Luc Tack
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Abonnements- voorwaarden 2009

België: 40 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 7 €).
CJP'ers betalen: 28 €
Buitenland: 65 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2008". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Inhoud

- 6 De zoektocht naar de verdwenen kerk van Weerde in de gemeente Aarschoot
Paul van Kempen

- 23 Een reus achter het orgel. Vondst van middeleeuwse muurschilderingen in de Mechelse Sint-Janskerk
Marjan Buyle

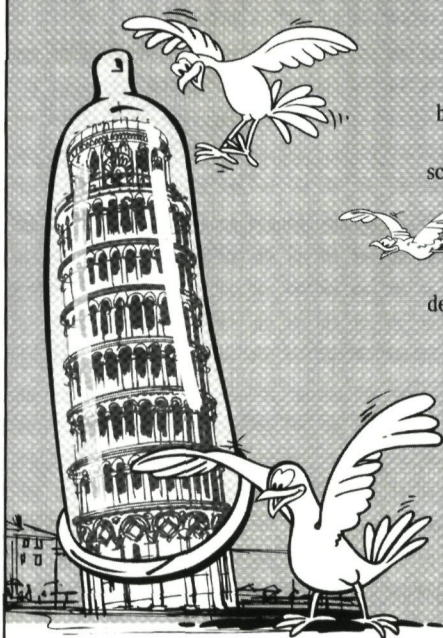

- 34 Naar Santiago de Compostella en terug: bouwgeschiedenis en stabiliteitsproblematiek van de Sint-Jacobskerk in Leuven
Dieter Nuytten

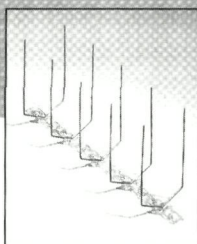
- 63 Summary

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikkingmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas
Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

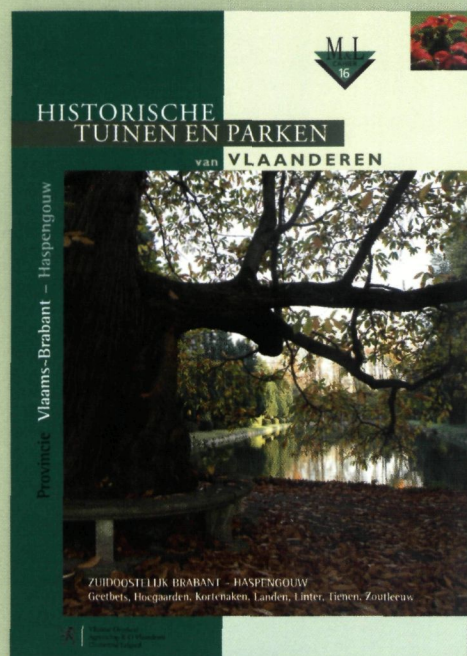
Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreelsnv@euphony.net

E3-LAAN 49 - 9800 Deinze

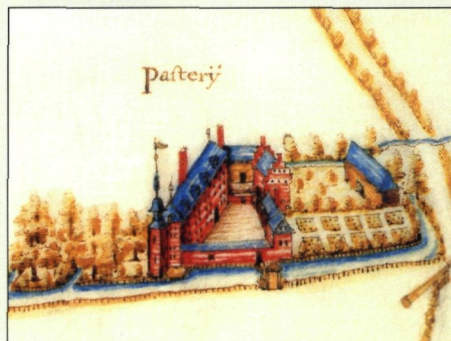
TEL 09 386 07 63 - FAX 09 380 35 71

p.nijs.nv@pandora.be

Zuidoostelijk Brabant – Haspengouw

Geetbets, Hoegaarden, Kortenaken, Landen, Linter, Tienen, Zoutleeuw

Rijkelijk geïllustreerd
met honderden kaarten,
foto's, prentkaarten
en situatieplannen.

Boeiende lectuur.
Voor eigenaars
en beheerders
een onontbeerlijk
standaardwerk!

76 opstellen, waarin zowel cultuur-, kunst-, sociaal-economische, historische, dendrologische, tuinbouwkundige, architecturale, esthetische en zelfs ecologische aspecten aan bod komen. Aan de hand van literatuuronderzoek, archieven, oude postkaarten, familiekiekjes, oude 'figuratieve' kaarten, de zogenaamde Ferraris-kaart (1771-1775), kadastrale mutatieschetsen (vanaf 1833) en registers, oude stafkaarten (vanaf circa 1860) en gedetailleerd terreinonderzoek, wordt een indringend beeld geschetst van de ontwikkeling en huidige toestand van tuinen en parken in het zuidoosten van Vlaams-Brabant.

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

TECHNISCHE GEGEVENS

FORMAAT

21 x 29,7 cm

AANTAL PAGINA'S

272

KLEUREN- ILLUSTRATIES

390

ISBN

978-90-403-0275-6

AUTEURS

Roger Deneef, Jo Wijnant,
Greta Paesmans, Paul Kempeneers,
Lutgart Vrancken, Jacques Halfants,
Herlinde De Jaeck, André Cresens,
Luc Van Eeckhoudt, Chris De Maegd,
Monique Sisot, José Arnauts,
Hubert Pitsaer & Alphonse
Cartuyvels

EINDREDACTIE

Roger Deneef

PAPIER

Kunstdruk
Galerie Art Silk
135 g/m²

AFWERKING

Garengenaaid
gebrocheerd

PRIJS

45,00 euro

FOTOGRAFIE

Oswald Pauwels, Kris Vandevorst,
Jo Wijnant, Roger Deneef,
Herman Loosen, Greta Paesmans,
André Cresens, Guido Eckelmans

CONCEPT & COORDINATIE

Luc Tack

BESTELADRES

AGENTSCHAP R-O VLAANDEREN
ONROEREND ERFGOED

Diane Torbeyns

Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel

E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Tel.: 02-553 16 13 – Fax: 02-553 16 05

Rekeningnummer: 091-2206040-95

IBAN: BE76-0912-2060-4095

BIC-CODE: GKCCBEBB

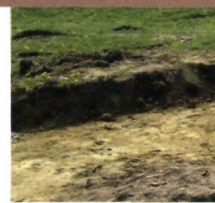
Generiek

Een zeer oude en rauwe constructie

Mogelijks één der oudste van Vlaams-Brabant, kende de kerk van Weerde na de godsdienstoorlogen een roemloos einde als steengroeve en brandhout.

Ooit gelegen op een donk langsheen *eene waterloop ofte laecke*, kon haar ligging via karterend bodemonderzoek en geofysisch weerstandsonderzoek heden nauwkeurig worden bepaald.

Hoe wetenschappelijk onderzoek aldus de bescherming onderbouwt van archeologische monumenten, wordt door Paul van Kempen in klare taal verhelderd.

Reprobus, alias Christoforus

Als een voorafspiegeling van zijn schrapping uit de heiligenkalender, ging deze Klein-Aziatische reus al sinds mensenheugenis vrijwel onzichtbaar schuil achter het orgel van de Mechelse Sint-Janskerk.

Door een dik pakket kalklagen aan het oog onttrokken, hadden deze wél de kleurige temperaschildering van verdere slijtage gevrijwaard.

Met nauwelijks verholen enthousiasme brengt Marjan Buyle het relaas van de eerste vaststellingen en stelt ze verdere ontdekkingen in het vooruitzicht.

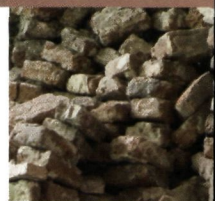

Op pelgrimage

Architectuurhistorisch met haar romaans-gotische overgangsstijl uniek, bleef de Leuvense Sint-Jacobskerk de voorbije 45 jaar nochtans buiten gebruik en ontoegankelijk.

De problematische stabiliteit was dan ook geen nieuw feit, maar leidde nog tijdens de bouw rond 1225 tot de eerste urgente interventies.

Tegen een emotioneel geladen achtergrond blijft het voor Dieter Nuytten derhalve een heikele onderneming om in het licht van recent stabiliteitsonderzoek hoopgevende perspectieven te formuleren.

DE ZOEKTOCHT NAAR DE VERDWENEN KERK VAN WEERDE IN DE GEMEENTE AARSCHOT

De ligging van het
onderzoekgebied
(rood gearceerd)

In opdracht van de voormalige afdeling Monumenten en Landschappen (nu het Agentschap R-O Vlaanderen) van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap en onder begeleiding van de stad Aarschot heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau in het voorjaar van 2006 een studieopdracht uitgevoerd naar de verdwenen kerk van Weerde (1).

Doel van het onderzoek was het lokaliseren en in kaart brengen van de resten van de voor-

malige kerk van Weerde (gemeente Aarschot). Het onderzoek naar de verdwenen kerk van Weerde is illustratief voor een onderzoek naar verdwenen stenen gebouwen. De resultaten van het onderzoek kunnen bovendien een rol spelen bij de uitbouw van een toeristische route langs de Demer. Het onderzochte gebied (circa 8,2 ha) ligt ten oosten van de stad Aarschot, meer bepaald ten noordoosten van het kasteel Schoonhoven en ten zuidwesten van de Weerdelaak.

METHODE

Het onderzoek bestond achtereenvolgens uit een bureauonderzoek gevolgd door een veldonderzoek. Tijdens het bureauonderzoek werd inzicht verkregen in de landschappelijke- en historische ontwikkeling van het terrein en de geschiedenis van de kerk in hoofdlijnen. Op basis van deze gegevens moest de ligging van de kerk zo nauwkeurig mogelijk worden vastgesteld. Het veldonderzoek bestond uit meerdere fasen. Eerst zijn een karterend booronderzoek en een oppervlaktekartering uitgevoerd. Op basis van het bureauonderzoek in combinatie met een karterend booronderzoek en de oppervlaktekartering kon de locatie van de voormalige kerk bij benadering worden bepaald. Besloten werd om de resten van de kerk nader in kaart te brengen door gebruik te maken van een elektrisch weerstandsonderzoek. Met behulp van het weerstandsonderzoek kon de begrenzing van het kerkterrein, bestaande uit grachten, in kaart worden gebracht. Vervolgens zijn de resten van de kerk door middel van enkele proefsleuven verder gelokaliseerd. Op basis van de resultaten van het weerstandsonderzoek werd de locatie van de proefsleuven bepaald.

HISTORISCHE BRONNEN

Bouw van de kerk

Volgens een opschrift op de kaart van Bersacques (1596-1597) in de Albums de Croÿ (het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ, 1595-1612) zou de kerk van Weerde de oudste kerk van Brabant geweest zijn (2). Het is niet geweten in welk jaar de kerk gebouwd is. De kerk van Weerde, die gewijd was aan de heilige Lambertus, wordt voor het eerst in de geschreven bronnen vermeld in 1260 (3). De kerk was eigendom van de Sint-Gertrudisabdij in Leuven. De kroniekschrijver Carpentier vermeldt in 1597 dat de kerk van Weerde volgens de overlevering de moederkerk van Aarschot, Rillaar en Langdorp zou zijn geweest (4). Ook de kroniekschrijver Wetz memoreert dit in 1688 (5). In een document uit 1262 over de inkomsten van de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Aarschot wordt de kerk van Weerde echter niet genoemd (6). Hieruit kan waarschijnlijk worden opgemaakt dat Weerde onafhankelijk was van Aarschot. Op verzoek van de Sint-Gertrudisabdij werden de kerken van Weerde en Langdorp in 1357 samengevoegd. Het document waarin sprake is van deze samenvoeging, vermeldt ook dat de kerk van Weerde de moederkerk van Langdorp was. De kerk van Langdorp nam

steeds meer in belangrijkheid toe totdat de kerk van Weerde tijdens de godsdienstoorlogen definitief in onbruik raakte.

Het verval van de kerk

Carpentier vermeldt in 1597 dat de kerk sinds de oorlogen niet meer voor de eredienst gebruikt werd en dat de kerk er nu geheel verlaten bij ligt (7). In 1630 meldt archipresbyter (aartspriester) J. Bouckaert van Diest in een brief aan de bisschop van Mechelen dat de kapel van Weerde gedeeltelijk door ouderdom was ingestort (8). De ruïneuze toestand zou deels veroorzaakt zijn door soldaten tijdens de godsdienstoorlogen en daarna door landbouwers die het hout gebruikten om kampvuren mee te maken. Bouckaert stelt de bisschop voor om de ruïne te schenken aan de bogaardenpaters. Bij vermeldt eveneens dat de kasteelheer van Schoonhoven bomen laat omhakken op het kerkhof. Volgens Wetz werden de laatste bovengrondse resten van de kerk omstreeks 1686 gesloopt. In dat jaar werden de leien verkocht en de stenen gebruikt door pastoor Tye van Langdorp om de kerkhofmuur van Langdorp te herstellen (9). Uit een visitierapport uit 1687 blijkt dat het kerkhof van Langdorp in dat jaar inderdaad is afgesloten met een nieuwe muur (10).

Vorm en oriëntatie van het kerkgebouw

Eén van de oudste betrouwbare afbeeldingen van de kerk van Weerde is van de hand van P. de Bersacques (1596-1597) en bevindt zich in de Albums de Croÿ. Hierop is de kerk afgebeeld als een eenvoudig eenbeukig rechthoekig zaalkerkje

▼
Projectie van de afbeelding van het kerkje van Weerde door Pierre de Bersacques (1596-1597) op de huidige topografie (uit: Minnen, 1993)

▲ Zicht op het onderzoeksgebied. Aan de horizon tekent zich de toren van de O.L.V.-kerk van Aarschot af. De bomenrij uiterst rechts is de aanzet van de Weerdelaak (Foto O. Pauwels)

met aan de oostzijde een smaller rechthoekig koor. Aan de westzijde van de kerk was de ingang met erboven een *oculus*. Het dak was, gezien de blauwe kleur op de afbeelding van De Bersacques, afgedekt met leien. Midden op het dak stond een eveneens met leien beklede dakruiter waarvan de spits met dakkapellen was opengewerkt. De dakruiter werd bekroond met een kruis. Aan de oostzijde stond op het dak een klokje. Wanneer men de afbeelding van de kerk van De Bersacques uit 1596-1597 bekijkt, valt de oriëntatie van de kerk op. De as van de kerk is zuidwest-noordoost georiënteerd. Dit is opvallend, daar kerken meestal een zuivere west-oost oriëntatie kennen of slechts een kleine afwijking in noordelijke of zuidelijke richting, waarbij de kleine afwijking in noordelijke richting het meeste voorkomt (11). Vergelijk bijvoorbeeld de oriëntatie van de kerken van Verrijck, Neerheylisse, Haeren en Overlaer. Slechts enkele kerken hebben een as die sterk in noordelijke richting (zuidwest-noordoost oriëntatie) afwijkt. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de kerk te Hundelgem

(12). Deze kerk heeft vrijwel dezelfde oriëntatie als de kerk van Weerde. De kerk van Ramillies is zelfs helemaal noord georiënteerd (13). Opmerkelijk is dat de oriëntatie van de kerk van Weerde dezelfde is als die van de ten noorden ervan gelegen Weerdelaak. Van de kerk van Weerde bestaan naast de afbeelding van De Bersacques uit 1596-1597 nog twee afbeeldingen. De eerste betreft een afbeelding op de kaart van de loop van de Demer en de Dijle tussen Halen en Mechelen uit 1602 (14). De kerk staat ook op een kaart uit het begin van de 18de eeuw van de loop van de Dijle tussen Mechelen en Werchter en van de Demer tussen Werchter en Diest (15). Beide kaarten geven slechts een schetsmatig beeld van de kerk. Omdat de kerk al in 1686 gesloopt was, moet de afbeelding op de laatst genoemde kaart gebaseerd zijn op een oudere kaart. Hierop is een eenbeukig kerkje afgebeeld met op het dak een klokkentoren. Op de kaart uit 1602 wordt de kerk afgebeeld op een heuvel. Ook hier betreft het een eenvoudig zaalkerkje met een kruis op het dak.

Volgens een beschrijving van Carpentier uit 1597 was de kerk opgebouwd uit kleine grijze stenen die men in Vlaanderen *velsteen* noemt (16). Carpentier beschrijft vervolgens dat zowel het dak als de kleine klokkentoren met leien bedekt waren. In de klokkentoren zouden twee klokken hebben gehangen die tijdens de godsdienstoorlogen werden gestolen. Carpentier meldt vervolgens de aanwezigheid van diverse vensteropeningen zowel in de kapel als in het koor die echter van geen enkel glasraam (meer?) voorzien waren. In 1606 vermeldt François Liénard dat de kerk was opgetrokken uit zeer harde grijze steen (17). Wetz beschrijft in 1688 de kerk als *van een zeer oude en rauwe constructie* (18). Later in zijn beschrijving van de kerk van Weerde spreekt Wetz van *seer rauwen ende ongehouwen grauwen stenen*. Wetz vermeldt dat men omstreeks 1643 nog het min of meer complete leien (*schallien*) dak kon zien en dat de muren 1,5 duim dik waren (19).

De muren van de kerk

Uit de diverse bronnen is geen eenduidig beeld te verkrijgen van het materiaal waaruit de muren van de kerk waren opgetrokken. Carpentier (1597) spreekt van kleine grijze stenen (*velsteen*), Liénard (1606) van zeer harde grijze steen en Wetz (1688) van *seer rauwen ende ongehouwen grauwen stenen*. Op de afbeelding van de kerk van De Bersacques uit 1596-1597 zijn de muren van de kerk in grijs weergegeven. Uit vergelijking met afbeeldingen van andere gebouwen in het Album de Croÿ, zoals de kerken van Messelbroek, Testelt, Rillaar en Langdorp, wordt duidelijk dat de grijze kleur gebruikt is om ijzerzandsteen aan te duiden (20). Dit ondanks het feit dat ijzerzandsteen een roestbruine kleur heeft. Om bakstenen muren weer te geven wordt rood gebruikt. Dat het verschil in het gebruik van bouw materiaal nauwkeurig door De Bersacques (of diens inkleurder) lijkt te zijn weergegeven, is zichtbaar op de afbeelding van de abdij van Averbode (21). Het poortgebouw en de muren van het kerk-schip zijn in grijs (ijzerzandsteen) weergegeven, terwijl de overige gebouwen rood zijn gekleurd (baksteen). Dat de werkelijkheid ook wel eens niet helemaal nauwkeurig werd weergegeven, blijkt bijvoorbeeld uit de afbeelding van de kapel van Overlo (22). Van deze kapel zijn de muren in rood weergegeven, terwijl bekend is dat ze opgetrokken zijn uit ruwe witte breuksteen. Vooralsnog wordt ervan uitgegaan dat de grijze kleur op de tekeningen van De Bersacques ijzerzandsteen moet voorstellen. In het Hageland werd vanaf de 10de en 11de eeuw vooral ijzerzandsteen gebruikt voor het optrekken van romaanse bouwwerken (23). Men gebruikte

◀ Het kerkje van Weerde op de kaart van de loop van de Demer en de Dijle tussen Halen en Mechelen, 1602 (uit: Van Hoorick, 2004)

ijzerschollen en grauwe schollen als bouw materiaal. De ijzerschollen waren circa 2 tot 3 cm dik en bruinzwart van kleur. De ijzerschollen konden van het veld geraapt worden, waren zeer hard en kenden geen verwerking. Grauwe schollen werden gevonden in oude ontsluitingen zoals holle wegen. Vanuit de oude ontsluitingen konden gemakkelijk brokken gestoken worden. De ijzerschollen en grauwe schollen werden gebruikt bij de bouw van de oudste stenen kerken in het Hageland. Voorbeelden zijn de kerktoren van de Sint-Catharinakerk in Kortrijk-Dutseel, de toren van de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Oostham en de Sint-Martinuskerk in Beek. Pas later, vanaf de 13de eeuw werd overgegaan tot de ontginning van zandsteenbanken. Uit deze banken werden grote regelmatige bouwblokken gekapt. Het werd het typische bouw materiaal voor de Demergotiek. De beschrijving van Wetz in 1688 van *seer rauwen ende ongehouwen grauwen steen*, slaat mogelijk op grauwe schollen (of ijzerschollen) ijzerzandsteen. De omschrijving van Liénard in 1606 van zeer harde grijze steen kan ook op de ijzerschollen of grauwe schollen slaan. Bovendien is bekend dat in archivalische bronnen van de 15de tot en met de 18de eeuw met *grauwe steen* donkerbruine ijzerzandsteen bedoeld wordt (24). Het is opmerkelijk dat Carpentier spreekt van *velsteen* (grote keien). Veldsteen wordt immers hoofdzakelijk aangetroffen in West-Vlaanderen en werd veelal nabij de ontginningsplaatsen gebruikt (25). Het is theoretisch mogelijk dat men de veldkeien heeft aangevoerd. Waarschijnlijk benoemt Carpentier eerder de manier van verzamelen dan dat hij een benaming voor het gesteente geeft. In het eerste geval komt het goed overeen met de verzamelwijze van de ijzerschollen (en grauwe schollen). Vooralsnog wordt er daarom vanuit gegaan dat de kerk van Weerde grotendeels was opgebouwd

uit lokaal gewonnen (verzamelde) brokken donker-(roest)bruine ijzerzandsteen.

De pastorie

Uit een archiefstuk van 1580 blijkt dat er bij de kerk een pastorie stond en dat er grachten lagen, die in dat jaar vervallen waren (26). In zijn kroniek beschrijft Carpentier dat bij de kapel een huis stond waarin de pastoor woonde. Dit huis is dan, in 1597 tot en met de funderingen afgebroken (27). Vermits in de beschrijving van Carpentier sprake is van funderingen moet het gebouw in (bak-)steen zijn gebouwd. Van de pastorie zijn geen afbeeldingen bekend. Het is onduidelijk of deze tegen of in de nabijheid van de kerk lag.

De locatie van de kerk

De afbeelding van de kerk van Weerde door P. de Bersacques uit 1596-1597 geeft naast het uitzicht van de kerk ook informatie over de locatie. De kerk lag ten zuiden van een gegraven waterloop, de Weerdelaak, op de kaart aangeduid met *de laecke*. Dit komt overeen met de vermelding in een archiefstuk uit 1550 dat voorbij de kerk van Weerde een waterloop ligt die de *Laecke te weerd* heet (28). Uit de afbeelding blijkt dat rondom het kerkterrein

bomen stonden en dat ten noorden van de kerk over de Weerdelaak en de Demer bruggen lagen. Het kerkterrein was via deze twee bruggen met Langdorp verbonden. In een archiefstuk uit 1580 (door Wetz in 1688 overgeschreven) is te lezen dat de brug over de Demer een ophaalbrug was en de brug over de Weerdelaak een lange smalle brug waarover geen karren konden passeren (29). De Demerbrug staat ook op de kaart uit 1602 afgebeeld. De weg die tussen de twee bruggen lag liep over een dijk. Deze dijk werd in 1611 nog *Werde(n) dijk* genoemd (30). De ligging van deze voormalige dijk is tegenwoordig nog in de percelering herkenbaar. In een archiefstuk uit 1580 wordt melding gemaakt van de vervallen grachten rondom de kerk. Hieruit valt op te maken dat er oorspronkelijk rondom de kerk grachten gelegen moeten hebben. Op de afbeelding in het Album de Croÿ (1596-1597) is de ligging van deze vervallen grachten daarom mogelijk slechts via een enkele lijn aangegeven.

In 1597 schrijft A. Carpentier dat de kapel van Weerde tegenover het kasteel Schoonhoven ligt op een weide die Donk heet (31). In datzelfde jaar schrijft Charles Millet dat de grens van de vrijheid

Kaart van de Demer en zijn bijrivieren van Testelt tot Aarschot, V. de Bauffe, 1716 (uit: Breugelmans, 2001)

Aarschot onder andere door het bos van Schoonhoven dat als grenspaal dient, loopt en van daaruit door een weide, geheten *de Donckt*, eigendom van de prelaat van de Sint Gertrudisabdij te Leuven tot aan de rivier de Demer en de weiden geheten *Brughebempt* en *Kuekebempt* (32). Uit de benaming Donk, kan opgemaakt worden dat de kerk op een natuurlijke verhoging (donk) lag. Op de kaart uit 1602 wordt de kerk inderdaad op een verhoging weergegeven. Op een schetskaart uit het einde van de 17e eeuw staat een cirkel aangegeven waarbij vermeld staat: *het werde kerckhof* (33). Of de cirkel duidt op de verhoging van de donk of de vorm van het kerkhof is onduidelijk.

Uit de projectie van de kaart van De Bersacques uit 1596-1597 van de kerk van Weerde op de huidige topografie kon de locatie van de kerk bij benadering bepaald worden. Deze locatie komt min of meer overeen met een op de kaart van De Bauffe uit 1716 weergegeven bosperceel (34). In het bosperceel is op de kaart de tekst *kercke* geschreven (moeilijk leesbaar). Bovendien staat in de legende bij de kaart onder de bij het bosperceel staande letter (R): *"de oude kercke van ... geslegt welck op eene hooghte gestaen heeft corresponderende met de linie om te doen t' selve effect."* Dit laatste slaat op de voorgaande letter (Q). Deze letter correspondeert met een restant van een verdedigingslinie ten noorden van de Demer, tegenover Weerde. Hierbij staat: *"oude linie niet leegh genoeg geslecht en is, belettende den afloop van de waters van grooten vloet ende naer de riviere en hebben tot haeren cours."* Het komt erop neer dat de donk evenals de oude linie (wal) een negatief effect had op de afvoer van het water naar de Demer. Hieruit valt mogelijk op te maken dat zij al deels geslecht was, om de afvoer van het water te bevorderen. Bij de ten noorden van de kerk gelegen Weerdelaak staat de letter O. In de legende staat hierbij: *"eene waterloop ofte laecke die alle de dewaters sueren (afvoeren) aan de broecken en de bemden gans genegligeert"* (verwaarloosd). Uit de kaart van De Bauffe is op te maken dat er vanaf het kasteel Schoonhoven een weg liep recht naar de kerk. Deze weg is overigens al zichtbaar op de stadsplattegrond van Aarschot van Jacob van Deventer uit circa 1550.

In 1535 sloten de abt van de Sint-Gertrudisabdij te Leuven en de heer van Schoonhoven Arint Eijntten een overeenkomst over het gebruik van een erfweg over de donk. In 1718 ruilden de abt van de Sint-Gertrudisabdij in Leuven en de heer van Schoonhoven de Hoog- en Neerdonk tegen de

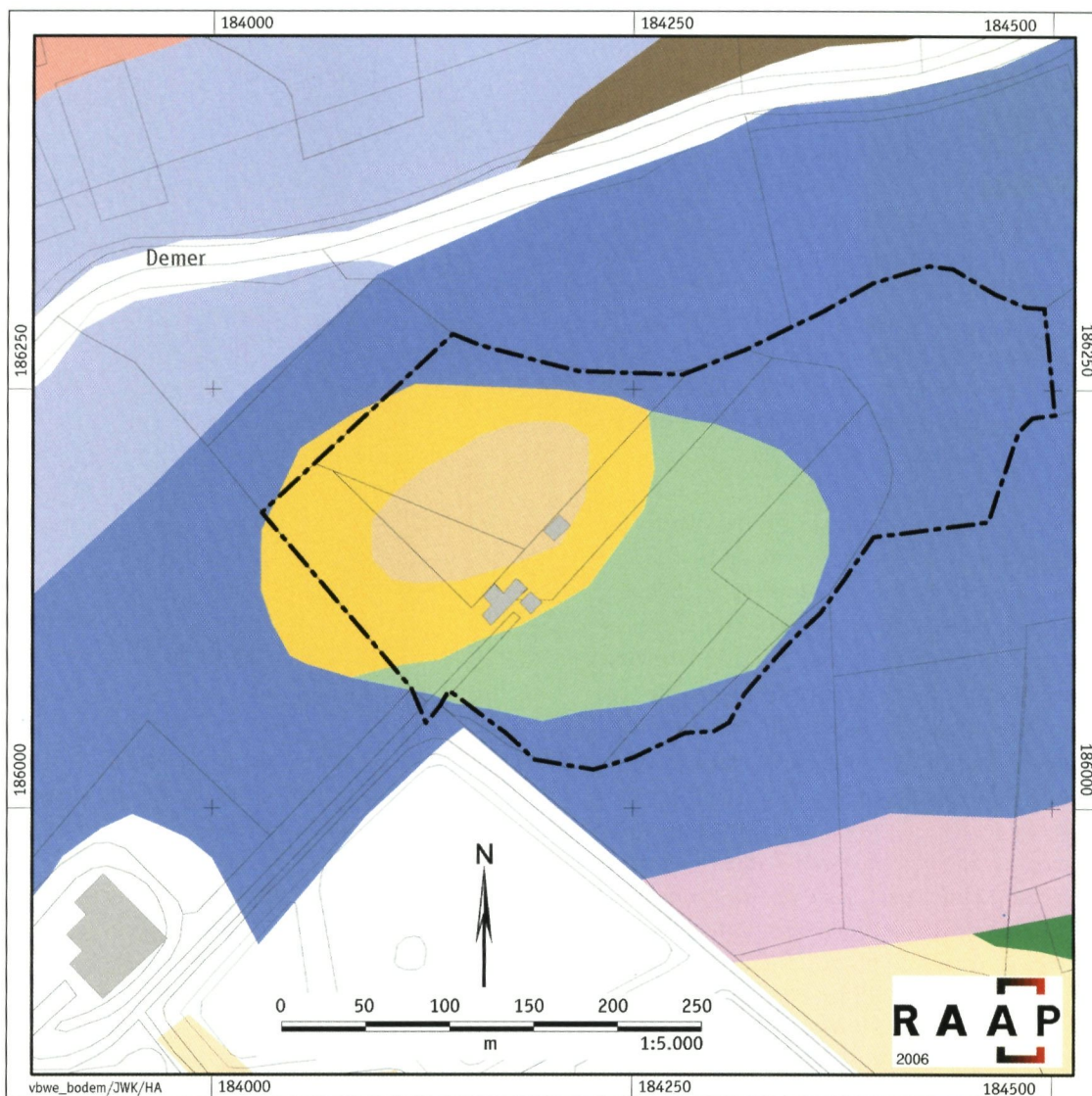

▲
Detail van de
Wandkaart van het
Hertogdom Aarschot
door Jan Baptist
Joris, 1775
(uit: Ermen, 1998)

Heerbeemden (35). De ruil vond plaats vanwege moeilijkheden over het gebruik van de erfweg. Blijkbaar speelden deze moeilijkheden al in 1535. De kaart van Joris uit 1775 geeft een gedetailleerd beeld van de topografie van het onderzoeksgebied in het derde kwart van de 18e eeuw (36). Zichtbaar is de weg die van het kasteel tot aan de Weerdelaak loopt. De weg loopt nabij de Weerdelaak dwars door een bosperceel, terwijl deze op de kaart van De Bauffe (1716) nog om het bosje heen lijkt te lopen. De vorm van dit bosje op de kaart van Joris lijkt overeen te komen met de vorm van het kerkterrein op de afbeelding uit 1596-1597. Hieruit kan afgeleid worden dat het bosperceel het voormalige kerkterrein betreft. Het kerkterrein was dus na de sloop van de kerk begroeid geraakt met bomen. Dat er al bomen op het kerkhof stonden zagen we op de afbeelding van De Bersacques uit 1596-1597. Bovendien memoreert Bouckaert, archipresbyter van Diest, in zijn brief aan de bisschop van Mechelen dat de heer van Schoonhoven bomen liet omhakken op het kerkhof (37).

Uit de kaart van Joris kan opgemaakt worden dat het ten westen van de weg gelegen terrein grotendeels in gebruik was als akker. Deze akker is rechthoekig van vorm. In de zuidoosthoek van deze akker staat een boerderij afgebeeld. Deze boerderij zal in het midden van de 18de eeuw zijn gebouwd. Hij wordt namelijk nog niet op de kaart van De Bauffe (1716) afgebeeld. De diverse kaarten uit de 19de eeuw tonen allemaal vrijwel hetzelfde beeld. Van het voormalige kerkterrein is geen spoor meer

Uitsnede uit
de bodemkaart
van Vlaanderen

Verdwenen kersite van Weerde

Gemeente Aarschot

Uitsnede uit de bodemkaart van Vlaanderen

legenda

bodemserie

- Efp: zeer sterk gleyige gronden op klei met reductiehorizont
- Eep: sterk gleyige gronden op klei met reductiehorizont
- Lep: sterk gleyige gronden op zandleem met reductiehorizont
- Pep: natte gronden op licht zandleem met reductiehorizont
- Pfp: zeer natte gronden op licht zandleem met reductiehorizont
- Scf: matig droge lemige zandgronden met zwakke humus en/of ijzer B horizont
- Sdf: matig natte lemige zandgronden met zwakke of duidelijke humus en/of ijzer B horizont
- Sep: matig natte gronden op lemig zand
- Sfp: zeer natte gronden op lemig zand
- V: gronden op weinig materiaal
- bebouwde zone of water
- grens onderzoeksgebied

te bekennen: het bosje aan het einde van de weg, nabij de Weerdelaak is verdwenen. Als het gebied nu wordt bekeken, blijkt dat het grootste deel van de wegen zijn verdwenen, met uitzondering van een stukje nabij de huidige boerderij. Ter plaatse van de voormalige weg die van het kasteel Schoonhoven tot aan de Weerdelaak liep, ligt nu een sloot. In de huidige percelering is nog wel de dijk die tussen de brug over de Weerdelaak en de brug die over de Demer lag herkenbaar.

De donk

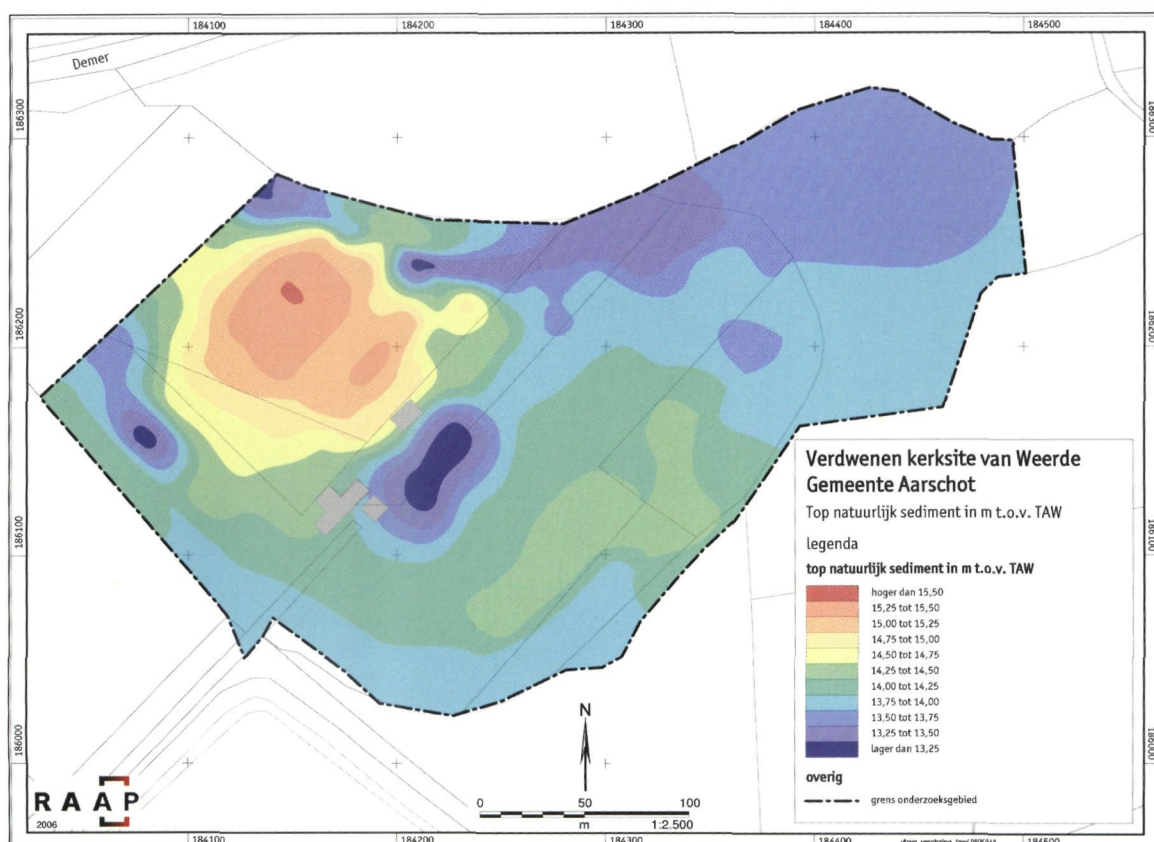
Op basis van bodemkundige en hoogtegegevens kan een gedetailleerd beeld verkregen worden van de uit de historische bronnen bekende donk en het omliggende landschap.

Volgens de bodemkaart bestaat de bodem in het onderzoeksgebied vrijwel geheel uit een lemige opduiking binnen een zone van sterk gleyige kleigronden met reductiehorizont (38). De top van deze opduiking bestaat uit matig droge, lemige zandgronden met zwakke humus en/of ijzer B-horizont. Hier direct rondom liggen matig natte zandgronden met zwakke of duidelijke humus en/of ijzer B-horizont. Aan de oostzijde bevinden zich matig natte zandgronden. De zandopduiking kan geïnterpreteerd worden als een rivierduin (donk) binnen

het alluvium van de Demer (39). Het rivierduin is een eolische afzetting uit het Tardiglaciaal (laatpleistocene) of het Holocene (Formatie van Hechtel), die is afgezet op de fluviatiele klei uit het Tardiglaciaal of het Holocene (Formatie van Arenberg) (40). De donk is ook goed zichtbaar op de uitsnede van het Digitaal Hoogtemodel van Vlaanderen (41). Uit het hoogtemodel blijkt dat de donk wat minder ver naar het zuiden toe doorloopt dan op basis van de bodemkaart werd verwacht en dat de oostelijke helft van de donk doorsneden wordt door een zuidwest-noordoost georiënteerde laagte. Deze laagte bevindt zich circa 2,25 m lager dan de top van de donk (op circa 13,25 m +TAW). De top van de donk ligt in het westelijke deel van het onderzochte gebied, op circa 15,50 m +TAW. Het oostelijke, lage deel van de donk, ten oosten van de depressie bevindt zich op circa 14,50 m + TAW.

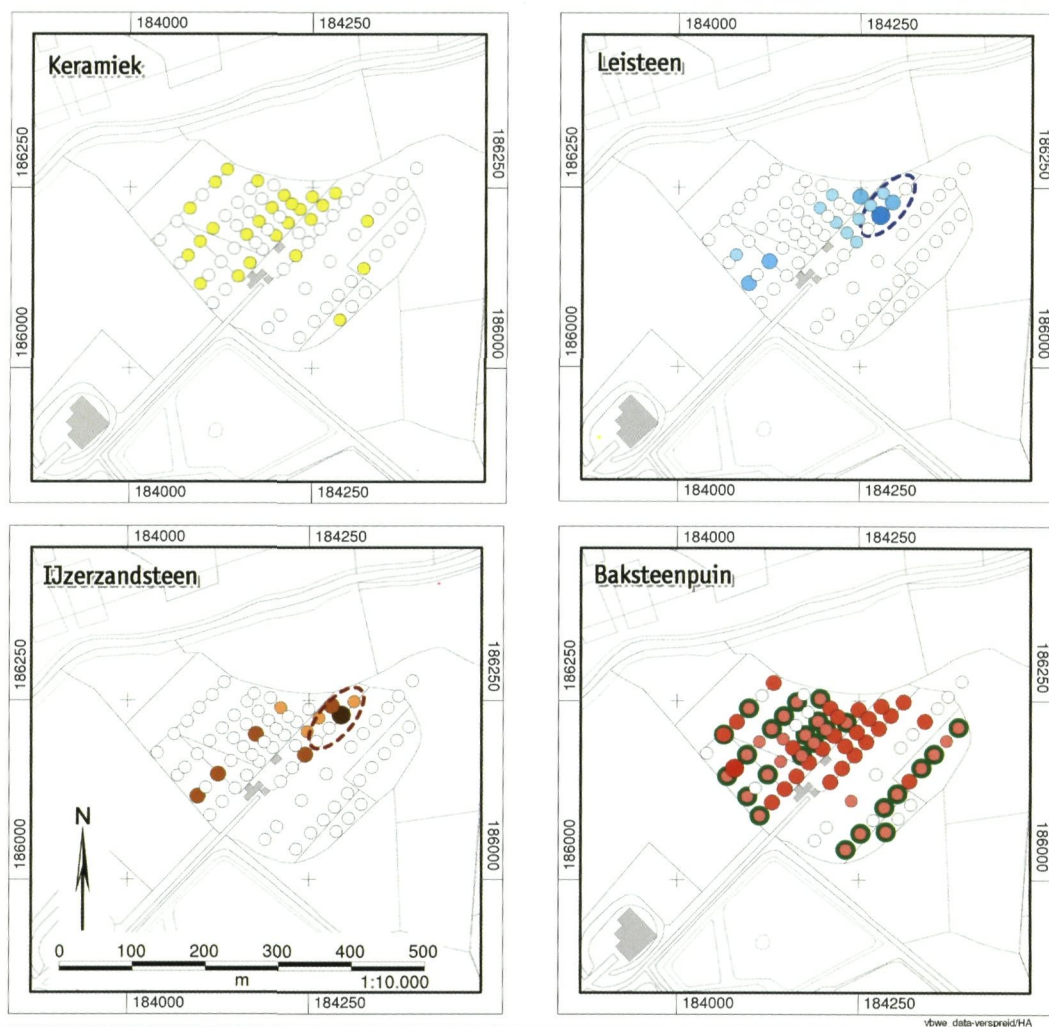
Oude vondstmeldingen

Omstreeks 1870 werden bij nivelleringswerkzaamheden op het terrein een 70-tal schedels gevonden (42). Op verzoek van de deken werden de schedels herbegraven. Het is onduidelijk of dit op het kerkhof van Weerde zelf of op het kerkhof van Langdorp plaatsvond. Waar deze nivelleringswerkzaamheden plaatsvonden en of daarbij ook resten van de

Uitsnede uit het
Grootschalig Digitaal
Hoogtemodel van
Vlaanderen, kaart-
blad 24

Resultaten van het
karterend booronderzoek; verspreiding
puin en keramiek

Verdwenen kerksite van Weerde Gemeente Aarschot

Resultaten karterend booronderzoek

legenda

verspreiding keramiekscherven

- boring zonder scherven
- boring met scherven

verspreiding ijzerzandsteen

- geen ijzerzandsteen
- één fragment ijzerzandsteen
- enkele fragmenten ijzerzandsteen
- veel fragmenten ijzerzandsteen
- zone met fragmenten ijzerzandsteen aan het maaiveld

verspreiding leisteen

- geen leisteen
- één fragment leisteen
- enkele fragmenten leisteen
- veel fragmenten leisteen
- zone met fragmenten leisteen aan het maaiveld

verspreiding baksteenpuin

- geen baksteenpuin
- één fragment baksteenpuin
- enkele fragmenten baksteenpuin
- veel fragmenten baksteenpuin
- baksteenpuin alleen in de bouwvoor

R A A P
rpa

kerk zijn aangetroffen is onbekend. Naar aanleiding van de vooraankondiging van het huidige onderzoek in de pers werden er door een anonieme amateur-archeoloog enkele vondsten die deze in

het begin van de 20ste eeuw op 'de donk' had gedaan op het gemeentehuis van Aarschot afgeleverd. Het is onduidelijk waar de vondsten werden gedaan. Onder de vondsten bevond zich een fragment van

een dakleij met spijkergat evenals enkele scherven grijs- en roodbakkend aardewerk en fragmenten van kogelpot- en Andenne-aardewerk uit de Late Middeleeuwen. Deze vondsten duiden op bewoning in de Late Middeleeuwen. Naar analogie met andere kerken wordt verwacht dat bij de kerk van Weerde ook een nederzetting lag. Hierop lijken ook de omstreeks 1870 gevonden schedels te wijzen. Hierbij moet echter opgemerkt worden dat de kerk ook als parochiekerk van Langdorp, het gehucht Haterbeek en een tijd lang als slotkapel van het kasteel Schoonhoven gefungeerd heeft en dat de gevonden keramiekscherven slechts verband kunnen houden met de bewoning van de pastorie. Onder de op het gemeentehuis afgeleverde vondsten bevonden zich ook drie scherven Karolingisch gedraaid aardewerk die erop lijken te duiden dat het duin al vanaf de Karolingische tijd (8ste-9de eeuw) bewoond is geweest.

De locatie van de kerk gevonden

Met behulp van een karterend booronderzoek in combinatie met een oppervlaktekartering is de locatie van de kerk nader bepaald (43). Tijdens het booronderzoek zijn 73 boringen verricht in een grid van 40 bij 50 m in 7 zuidwest-noordoost georiënteerde raaien. Op basis van de eerste resultaten van het booronderzoek is het grid op enkele plekken verdicht tot 20 bij 25 m. Alle boringen zijn tot in de onverstoorte natuurlijke ondergrond gezet. Het opgeboorde materiaal is gezeefd met een zeef met een maaswijdte van 5 mm. Het zeefresidu is met het blote oog geïnspecteerd op het voorkomen van archeologische indicatoren. Tijdens het booronderzoek is speciale aandacht besteed aan indicatoren die kunnen duiden op de locatie van de kerk en het kerkhof. Het betreft stukjes baksteen, ijzer-oor, ijzerzandsteen, leisteen, vensterglas, mortel, aardewerk en bot.

Het merendeel van de keramiekscherven die bij het karterend booronderzoek en de oppervlaktekartering op de donk zijn gevonden, zijn op zijn vroegst te dateren vanaf de 10de of 11de eeuw (onder andere scherven Pingsdorf- en Andenne-aardewerk). Daarnaast werden, op de hogere delen van de donk, enkele scherven gevonden die nog uit de Vroege Middeleeuwen (Karolingische tijd, 8ste-9de eeuw) kunnen dateren. Het duin zal dus, zoals reeds vermoed vanaf de Karolingische tijd bewoond zijn geweest. Het merendeel van de scherven dateert vanaf de 10de-11de eeuw. Vanaf deze periode zal er daarom mogelijk sprake zijn van een intensivering van de bewoning. Daarnaast werd één scherf prehistorisch

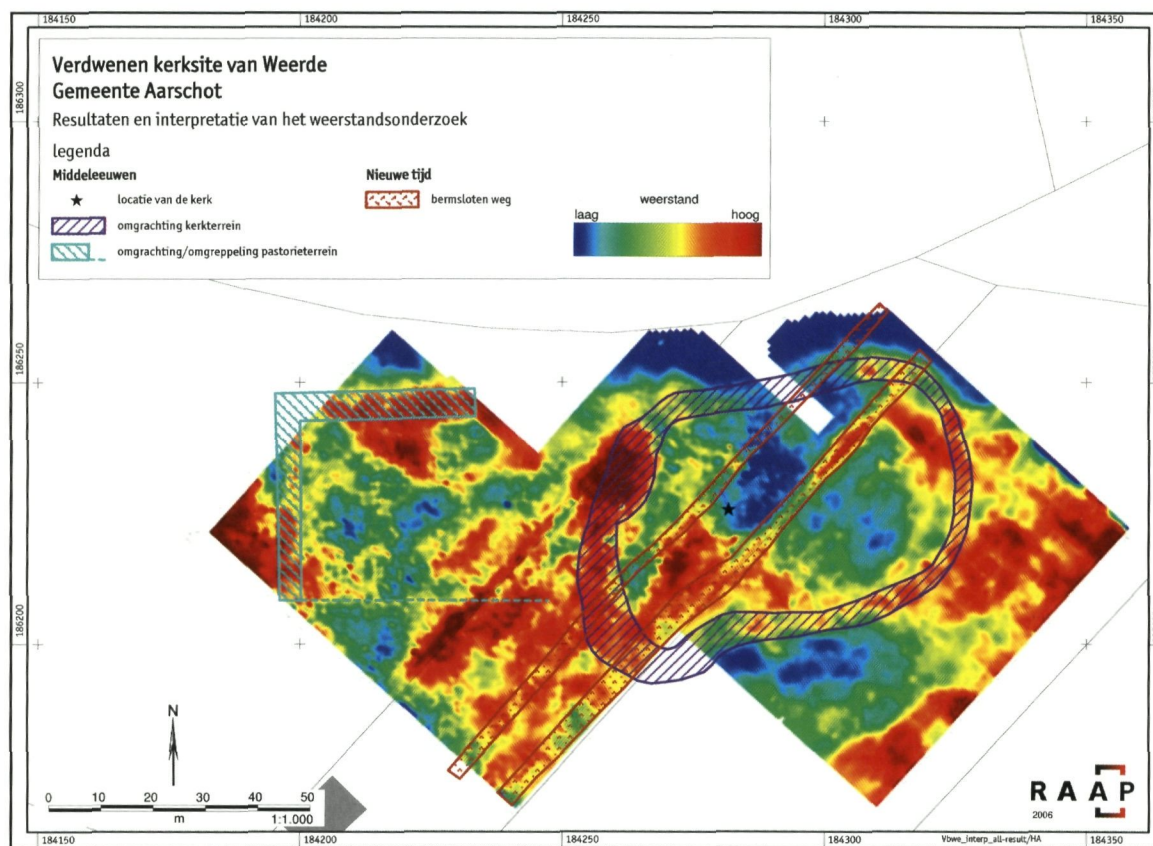
▲
Het zeven van
het opgeboorde
sediment

handgevormd aardewerk gevonden. Mogelijk wijst dit erop dat de donk ook in de Prehistorie bewoond is geweest. Scherven uit de Romeinse tijd zijn niet aangetroffen. Uit het veldonderzoek blijkt dat de boringen waarin stukjes leisteen en brokjes ijzerzandsteen zijn aangetroffen zich concentreren in het noordelijke deel van het gebied. Verwacht wordt dat deze resten verband houden met de voormalige kerk. Deze locatie komt vrijwel overeen met de op basis van het bureauonderzoek verwachte locatie van de kerk. Het is opmerkelijk dat hier tijdens het veldonderzoek geen botresten zijn gevonden. Op basis van het bureauonderzoek werd immers verwacht dat bij de kerk een kerkhof lag. Ook werd nergens op vast fundament gestuit (ondoordringbaar puin) en werden er met behulp van de metaaldetector evenmin stukjes lood gevonden. Dit laatste zou een aanwijzing kunnen zijn voor glas-inloodramen. In vrijwel het hele onderzoeksgebied zijn brokjes baksteenpuin aangetroffen. Duidelijke concentraties ontbreken. Bovendien betreft het veelal zeer kleine brokjes waarvan de ouderdom niet vastgesteld kan worden. Op basis van de verspreiding van het baksteenpuin kunnen derhalve geen uitspraken gedaan worden over de locatie van de kerk. Dit is niet verwonderlijk daar uit historische bronnen immers bekend is dat de muren en het dak van de kerk in natuursteen waren gebouwd.

Het kerkterrein nader in kaart

Om het kerkterrein nader in kaart te brengen is een geofysisch weerstandsonderzoek uitgevoerd en zijn enkele boringen gezet ter controle van de resultaten

Resultaten en interpretatie van het weerstandsonderzoek

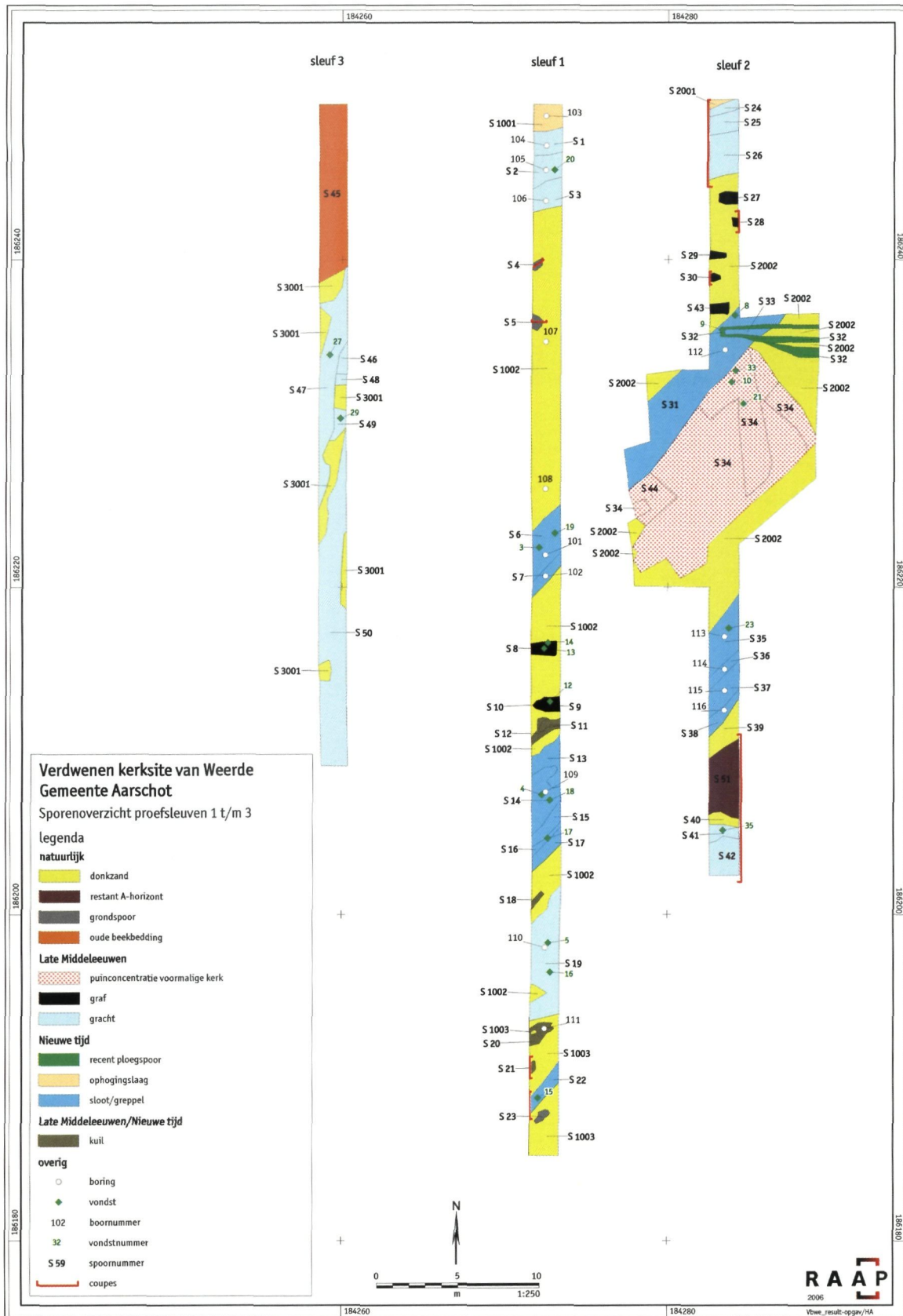

daarvan. Uit de resultaten van het weerstandsonderzoek blijkt dat het kerkterrein omgeven was door een gracht. De grachten tekenen zich in de resultaten van het weerstandsonderzoek af als banen van hoge tot zeer hoge weerstandswaarden (oranje en rode tinten). In de zone waarin zich bouwfragmenten van de kerk bevonden werden juist lage tot zeer lage weerstandswaarden (licht tot donkerblauwe tinten) gemeten. Dit is opmerkelijk omdat

▼ Geofysisch weerstandsonderzoek in het onderzoeksgebied

normaliter het omgekeerde het geval is (44). Waarschijnlijk wordt dit veroorzaakt door de samenstelling van de bodem. Aan welke eigenschappen van de bodem deze verschijnselen moeten worden toegeschreven, is onduidelijk. Het lijkt erop dat daar waar relatief veel ijzerconcreties (of brokken ijzerzandsteen) in de bodem aanwezig zijn, zoals op de locatie van de voormalige kerk, hoofdzakelijk lage weerstandswaarden worden gemeten. Daar waar minder ijzerconcreties (of ijzerzandsteenbrokken) in de bodem aanwezig zijn, bijvoorbeeld op plaatsen waar in de natuurlijke ondergrond is gegraven (zoals bij de aanleg van grachten), worden hogere weerstandswaarden gemeten. Desondanks kon op basis van het geofysisch weerstandsonderzoek een goed beeld verkregen worden van de omvang van het met grachten omgeven kerkterrein (circa 60 bij 40 m) en in de locatie van de voormalige kerk. De locatie van de kerk werd bevestigd doordat in de controle boringen ter plaatse ook fragmenten mortel en stukjes vensterglas werden gevonden. Tevens bleek uit de boringen dat de grachten gemiddeld 110 cm diep waren. Uit de resultaten van het weerstandsonderzoek blijkt dat ten westen van het omgrachte kerkterrein mogelijk een tweede omgracht of omgreppeld terrein aanwezig was van circa 50 bij 35 m. Mogelijk stond op dit terrein de pastorie.

Aanwijzingen voor een stenen gebouw binnen het door een gracht omgeven terrein zijn niet gevonden. Naast middeleeuwse structuren zijn ook restanten van de inrichting van het terrein na de Middeleeu-

wen gevonden. Het betreft hoofdzakelijk zuidwest-noordoost of zuidoost-noordwest georiënteerde greppels of sloten, die zich aftekenen als banen van hoge tot zeer hoge weerstandswaarden.

Resten van de
voormalige kerk van
Weerde, zichtbaar
als puinconcentratie,
gezien vanuit het
noordwesten met op
de voorgrond een
postmiddeleeuwse
sloot

PROEFSLEUVEN: NOG MEER DETAIL

Het kerkgebouw

De resultaten van het weerstandsonderzoek waren richtinggevend voor de positionering van de proefsleuven. Door middel van het proefsleuvenonderzoek kon de exacte locatie van de voormalige kerk van Weerde worden vastgesteld. Het bleek dat van de voormalige kerk geen funderingen meer in de bodem aanwezig waren, er was nog slechts een puinconcentratie over. De hoeveelheid puin binnen deze zone varieert sterk. De puinlaag is maximaal 30 cm dik. De puinconcentratie is min of meer rechthoekig van vorm en circa 6 m breed en 12 tot 14 m lang. Deze omvang komt overeen met andere romaanse kerkjes (45). De kerk kan mogelijk maximaal 2 m breder zijn geweest (in noordelijke richting). Direct ten noorden van de puinconcentratie is namelijk een greppel uit de 18e eeuw aanwezig. Bij de aanleg van deze greppel kan een deel van kerkrestanten zijn vergraven. De restanten van een rechthoekig koor, zoals op de afbeelding van De Bersacques uit 1596-1597 zichtbaar is, zijn niet gevonden. De puinconcentratie is sterk zuidwest-noordoost georiënteerd. Deze oriëntatie komt overeen met die op de afbeelding van De Bersacques uit 1596-1597. De Bersacques heeft de oriëntatie van de kerk dus juist weergegeven. Het bouw materiaal uit de puinconcentratie bestond voor het grootste deel uit brokken ijzerzandsteen en stukken leisteen. Hieruit kan opgemaakt worden dat de muren van de kerk uit ijzerzandsteen waren opgetrokken en dat het dak gedekt was met leien. In de muren van de kerk waren ook enkele brokken ijzer-oor verwerkt. Nergens op het kerkterrein zijn veldkeien aangetroffen. Hiermee kan bevestigd worden dat in de beschrijving van Carpentier uit 1597 met zijn benaming *kleine grijze velsteen* (46), ijzerschol-

len en (grauwe schollen) ijzerzandsteen werden bedoeld. Op basis van het gebruik van dit materiaal en de tijdens het proefsleuvenonderzoek gevonden vroegste aardewerkscherven uit de Late Middeleeuwen (1050-1125) kan verondersteld worden dat de kerk omstreeks 1100 is gebouwd. Zoals blijkt uit de vondst van enkele rode plavuizen is de kerk ergens in de 13de-15de eeuw voorzien van een rode plavuizen vloer. Getuige de vondst van enkele dakpan- en daktegelfragmenten, zal een gedeelte van de kerk, bijvoorbeeld het koor, met deze materialen gedekt zijn geweest. Het kan ook zijn dat deze materialen ter reparatie aangebracht zijn.

Het kerkhof

Ten noorden en zuidwesten van de resten van de voormalige kerk zijn in totaal 7 graven gevonden. Met uitzondering van één graf zijn in alle graven summiere botresten aangetroffen. Slechts bij twee graven kon vastgesteld worden hoe de dode oorspronkelijk was begraven, namelijk met het hoofd in het westen. In het ene graf lag de schedel name-

▼
Grafkuil

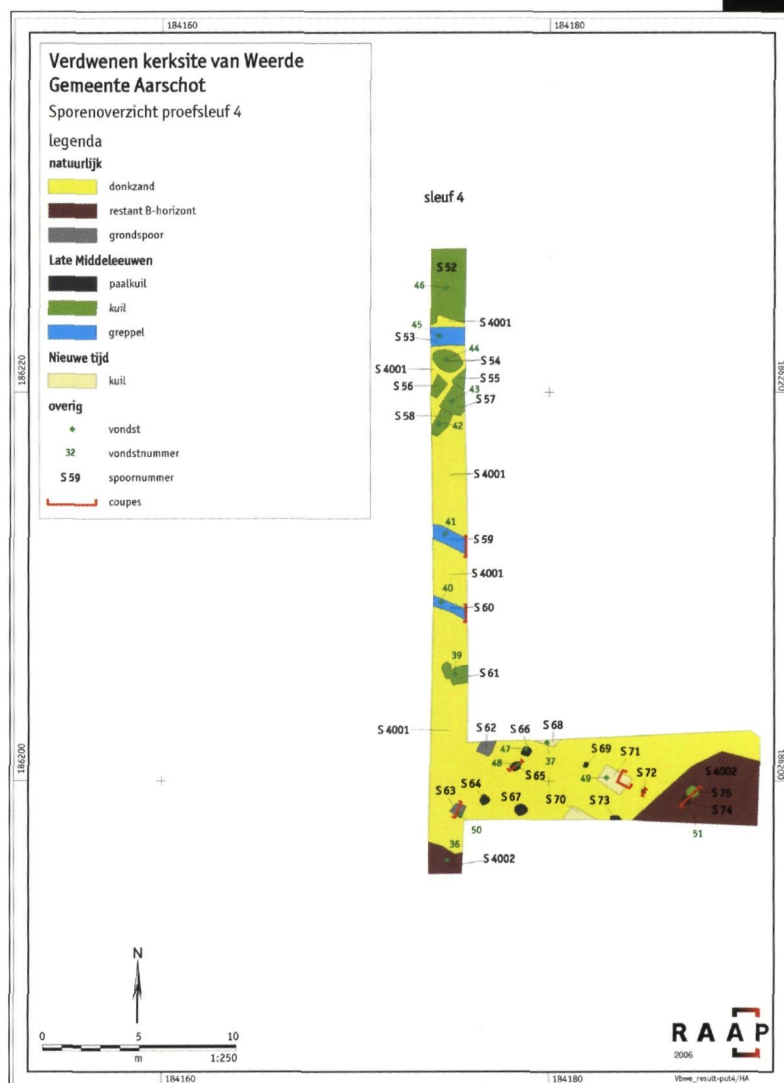

lijk in de westzijde en in het andere graf lagen de benen in de oostzijde van het graf. Deze oriëntatie duidt erop dat het lekengraven betreft. Uitsluitend priesters werden met hun hoofd in het oosten begraven (47). Vanwege de beperkte breedte van de sleuven kon nergens de complete lengte van de graven bepaald worden. De graven waren gemiddeld 64 cm breed. De graven waren allemaal min of meer rechthoekig van vorm.

Begrenzing van het kerkhof

Ten noorden, westen en zuiden van de kerksite is een gracht gevonden. Zoals uit het weerstandsonderzoek bleek betreft het één gracht die het kerkterrein omsloot. De breedte van de gracht varieert van circa 4,5 tot 6 m. In de top van de grachtvulling bevindt zich veel afbraakpuin (brokjes ijzerzandsteen, brokken baksteen, stukjes leisteen en dakpanfragmenten). Hieruit kan opgemaakt worden dat de gracht pas na afbraak van de kerk definitief gedempt is. Ten noordwesten van de gracht bevond zich een oude bedding van de Weerdelaak. In de vulling van deze bedding bevonden zich vondsten uit de Late Middeleeuwen. Op basis hiervan kan verondersteld worden dat deze bedding ten tijde van het bestaan van de kerk open lag. De oriëntatie van deze beekbedding komt overeen met die op de kaart van De Bersacques uit 1596-1597.

▼
(Paal-)kuilen uit de
Late Middeleeuwen
en Nieuwe tijd op
de top van de donk

▲
Sporenoverzicht
proefsleuf 4
(op de top van de
donk)

Het kerkterrein na de Middeleeuwen

In de 18de eeuw werden 2 sloten over het kerkterrein aangelegd. De afstand tussen beide sloten bedraagt circa 8 tot 9 m. De noordelijke sloot was circa 2,5 m breed en circa 75 cm diep en de zuidelijke sloot circa 4,5 à 5 m breed en circa 50 cm diep. De zuidelijke sloot ligt ter plaatse van de huidige perceelssloot. Deze huidige sloot is een rudiment van de oude sloot. Op basis van het vondstmateriaal kan aangenomen

worden dat de sloten in de 19e eeuw (grotendeels) zijn gedempt. Op basis van hun parallelle ligging is het waarschijnlijk dat beide sloten de berm sloten waren van de weg die over het terrein liep. Deze weg is zichtbaar op de kaart van Joris uit 1775, hij loopt vanaf de huidige boerderij tot aan de Weerdelaak. Deze weg is pas in 18e eeuw over het voormalige kerkterrein aangelegd. Daarvoor liep de weg, getuige de kaart van De Bauffe, rondom het kerkterrein. Van

►
Impressie van de
kerk in welstand

►
Impressie van de
kerk en omgeving
in vogelvlucht.
De pastorie en de
boerderijen zijn
hypothetisch

◀ Zicht op het onderzoeksgebied en de Doornberg (rechts). Een deel van het gebied werd in 1980 beschermd als landschap

de weg zelf zijn geen resten meer gevonden. De resten van deze weg zijn waarschijnlijk vergraven bij de egalisatie van het terrein in 1870. Mogelijk zijn in deze periode ook de sloten gedempt.

Sporen van bewoning op de donk

Omdat tijdens het karterend booronderzoek hoger op de donk ook keramiekscherven zijn aangetroffen is besloten om hier ook een proefsleuf aan te leggen. In de proefsleuf werden sporen uit de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd aangetroffen. Het betreft enkele greppels, kuilen en paalkuilen uit de Late Middeleeuwen en enkele kuilen uit de Nieuwe tijd. Zeven paalkuilen behoren waarschijnlijk tot één structuur, mogelijk een schuur. Op basis van de vondsten kan deze structuur in de 13de-15de eeuw gedateerd worden. Deze datering wordt ondersteund door de kaart van De Bersacques uit 1596-1597. Hierop staan, afgezien van de kerk, immers geen gebouwen (meer) afgebeeld.

Prehistorie

Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn 2 scherven handgevormd aardewerk uit het Neolithicum of de Bronstijd gevonden en een schrabber die niet nader gedateerd kan worden dan Laat-Paleolithicum tot en met Vroege Bronstijd (48). Deze vondsten tonen aan dat de donk in de Prehistorie bewoond is geweest.

BESLUIT

Met behulp van de diverse onderzoeksmethoden is het doel van het onderzoek bereikt: het lokaliseren, in kaart brengen en dateren van de voormalige kerk van Weerde. De resultaten van het onderzoek leenden zich bovendien goed voor het maken van een hypothetische 3D-reconstructie van de omstreeks 1100 gebouwde kerk en het kerkterrein met begravingen. Op basis van het onderzoek kon ook een beeld verkregen worden van de omgeving van de kerk: ten westen van het kerkterrein lag mogelijk een tweede omgracht terrein waarop waarschijnlijk de pastorie lag. Daarnaast bleken zich boven op de donk ook bewoningssporen uit de Late Middeleeuwen te bevinden. Ook bleek dat na het in onbruik raken van het kerkterrein, een weg met bermsloten over het terrein werd aangelegd. Als bijkomend resultaat van het onderzoek naar de verdwenen kerk-site van Weerde is vastgesteld dat het terrein in de Prehistorie al bewoond was. Keramiekscherven wijzen er bovendien op de donk vanaf de Karolingische tijd bewoond is geweest.

Paul van Kempen is als archeoloog en senior projectleider werkzaam bij RAAP Archeologisch Adviesbureau.

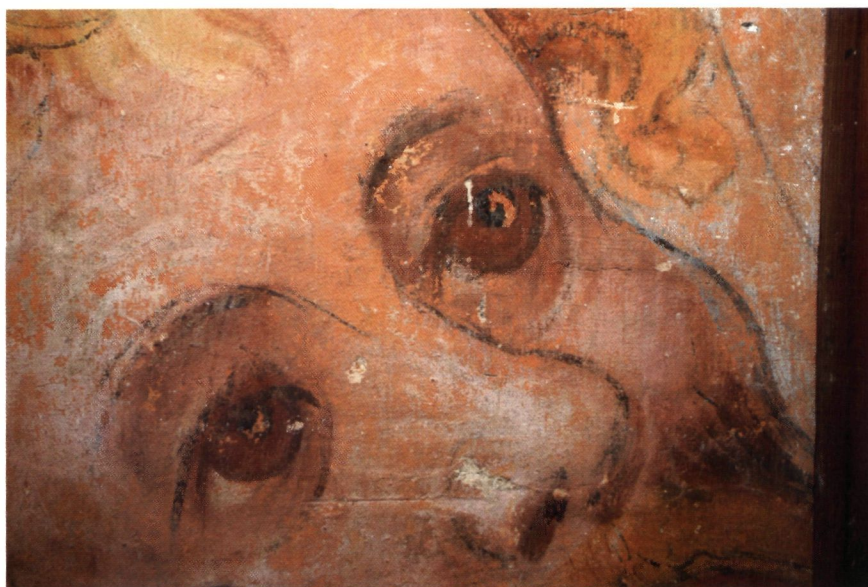
EINDNOTEN

- (1) VAN KEMPEN P. en DE KORT J., *De verdwenen kerk site van Weerde, gemeente Aarschot; een archeologisch vooronderzoek: bureauonderzoek, karterend booronderzoek, geofysisch onderzoek en proefsleuvenonderzoek (RAAP-rapport, 1403)*, Amsterdam, 2006.
- (2) MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croij (1595-1612). Kadasters en gezichten*, Brussel, 1993.
- (3) KEMPENEERS P., *Zoektocht naar de kerk van Weerde, Aarschot*, 2006, niet gepubliceerde nota.
- (4) SCHROEVEN W., *De Kronijk door Adrien Carpentier en Charles Millet van 1597 over Rillaar, Haterbeek en Ourodenberg in het Hertogdom Aarschot*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Land van Aarschot*, IV, Aarschot, 1980, p. 90.
- (5) SCHROEVEN W., *Beschryvinghe der stadt Aerschot door Rumoldus Jacobus Wetz*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Land van Aerschot*, XII, 1996, p. 377.
- (6) WOUTERS W. en VANDER GINST V., *De verdwenen kerk van Weerde bij Aarschot*, Brussel, 2005, niet gepubliceerde nota.
- (7) SCHROEVEN W., *op. cit.*, 1980, p. 92.
- (8) KEMPENEERS P., *op. cit.*, p. 3 en 9.
- (9) SCHROEVEN W., *op. cit.*, 1996, p. 379.
- (10) KEMPENEERS P., *op. cit.*, p. 2.
- (11) Zie DEMEY A., *Eenbeukige romaanse kerken in Oost-Vlaanderen (Kultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, bijdragen nieuwe reeks, 5)*, Gent, 1977, p. 155; LEMAIRE R., *Les origines du style gothique en Brabant. Première partie l'architecture romane*, Brussel, 1906, p. 262-264; LEURS C., *Les origines du style gothique en Brabant. Première partie: L'architecture romane Tome II: L'architecture romane dans l'ancien duché*, Brussel, 1922, p. 177-179.
- (12) DEMEY A., *op. cit.*, p. 155.
- (13) LEURS C., *op. cit.*, p. 178.
- (14) Afgebeeld in VAN HOORICK W., *De Demer en de Grote Laarbeek in het stadsgebied Aarschot 15de-20ste eeuw*, Brussel, 2004.
- (15) Afgebeeld bij BREUGELMANS J., *Het beheer van de Demer tijdens de 17de en 18de eeuw*, Brussel, 2001, p. 136.
- (16) SCHROEVEN W., *op. cit.*, 1980, p. 90.
- (17) MINNEN B., *op. cit.*, p. 107.
- (18) SCHROEVEN W., 1996, p. 379.
- (19) Dit is nagenoeg onmogelijk en moet waarschijnlijk een fout zijn, want het zou betekenen dat de muren slechts een 4 cm dik waren.
- (20) MINNEN B., 1993.
- (21) ID., p. 120: plaat 24.
- (22) ID., p. 143: plaat 31.
- (23) BOS K. en GULLENTOPS F., *Ijzerzandsteen als bouwsteen in en rond het Hageland*, in *Bulletin van de Belgische Vereniging voor Geologie* 2, 1990, p. 131-151; DREESSEN R., DUSAR M. en DOPERÉ F., *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten; geologie, beschrijving, herkomst en gebruik*, Genk, 2001, p. 95-99; GULLENTOPS F. en WOUTERS L., *Delfstoffen in Vlaanderen*, Brussel, 1996, p. 87-88.
- (24) Schriftelijke mededeling dhr. B. Minnen, Wezemaal.
- (25) GULLENTOPS F. en WOUTERS L., *op. cit.*, p. 89-90.
- (26) KEMPENEERS P., *op. cit.*, p. 7.
- (27) SCHROEVEN W., *op. cit.*, 1980, p. 92.
- (28) KEMPENEERS W., *op. cit.*, 2006, p. 6.
- (29) SCHROEVEN W., *op. cit.*, p. 380.
- (30) KEMPENEERS W., *op. cit.*, 2006, p. 2 en 8.
- (31) SCHROEVEN W., *op. cit.*, p. 90.
- (32) DE FRAINE, P. en SCHROEVEN W., *De kronijk van Aarschot van Charles Millet (1597)*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van het Land van Aarschot*, VI, 1983, p. 152.
- (33) Zie VAN KEMPEN P. en DE KORT W., *op. cit.*, p. 23.
- (34) Afgebeeld bij BREUGELMANS, *op. cit.*, 2001.
- (35) KEMPENEERS W., *op. cit.*, 2006, p. 6 en 10.
- (36) Afgebeeld bij VAN ERMEN E., *De wandkaarten van het hertogdom Aarschot 1759-1775 opgesteld in opdracht van de hertog van Arenberg*, Brussel.
- (37) KEMPENEERS W., *op. cit.*, 2006, p. 3.
- (38) [HTTP://Geo-Vlaanderen.GisVlaanderen.be/Geo-Vlaanderen/Bodemkaart: code Efp](http://Geo-Vlaanderen.GisVlaanderen.be/Geo-Vlaanderen/Bodemkaart: code Efp). Gley is een bodemkundige begrip voor roestvlekken in de bodem veroorzaakt door fluctuaties in de grondwaterspiegel. De reductiehorizont is de bodemlaag die reductieverschijnselen vertoont. Reductieverschijnselen komen voor in bodems die permanent met water verzadigd zijn. In afwezigheid van zuurstof reduceert verroest ijzer tot oplosbaar ijzer dat een grijze tot blauwe tint geeft aan de bodem.
- (39) BOGEMANS F., *Toelichting bij de Quartairgeologische Kaart. Kaartblad 24 Aarschot*, Brussel, 2001.
- (40) Eolisch: transport door de wind en afzettingsvormen van sedimenten door de wind ontstaan.
- (41) Het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen bestaat uit een raster- of puntenbestand dat de hoogtewaarden op maaiveldhoogte bevat voor het volledige Vlaamse grondgebied. Hierdoor geeft het DHM een beeld van reliëfverschillen en oneffenheden in het landschap.
- (42) X., *De Stad Aarschot in haar ontstaan*, in *De Klok Nieuws- en aankondigingsblad*, Aarschot, 1922.
- (43) Voor een nadere uitleg over de methodiek van het archeologisch onderzoek naar steenbouwsites wordt verwezen naar VAN KEMPEN P. en HOM C., *Verborgene kastelen in zicht*, Amsterdam, 2005.
- (44) ID., p. 20.
- (45) Vergelijk bijvoorbeeld DEMEY A., *op. cit.*, en GLAZEMA P., *Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken*, in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, dl. LXXXIV, 1948, p. 197-279.
- (46) SCHROEVEN W., *op. cit.*, p. 90.
- (47) Dat priesters met hun hoofd in het oosten werden begraven hangt samen met het Laatste Oordeel. Op die dag zullen alle doden uit hun graf herrijzen. Het volk kijkt dan naar het oosten en de priesters kijken het volk aan om hen te kunnen leiden.
- (48) Een schrabber is een vuurstenen werktuig om dierenhuiden of hout mee te bewerken.

Marjan Buyle

EEN REUS ACHTER HET ORGEL. VONDST VAN MIDDELEEUWSE MUURSCHILDERINGEN IN DE MECHELSE SINT-JANSKERK

► Detail van het ge-
laat van Sint
Christoffel in de
Sint-Janskerk van
Mechelen. Bemerkt
de goed zichtbare
lijnen van de
ondertekening
(foto K. Vandevorst
VIOE)

De Mechelse Sint-Janskerk gaat in restauratie. Terwijl de buitenwerken opgestart worden, zijn voor het interieur de vooronderzoeken bezig: het archivalisch onderzoek enerzijds (1) en het materieeltechnisch onderzoek anderzijds (2). Vermits het glasraam van de westgevel uitgenomen moest worden voor restauratie, werd het kleine berghok achter het 18de-eeuwse Van Peteghem-orgel vrijgemaakt. Daar waren op de noordmuur al lang enkele sporen te zien van een muurschildering, maar door stofophoping waren ze nog nauwelijks leesbaar. Omdat in de rest van deze ruimte nog oude pleisterlagen aanwezig waren, was de kans

uiteraard groot om nog andere schilderijen te vinden.

De kerkfabriek en de stedelijke monumentendienst Mechelen contacteerden daarom het VIOE voor een onderzoek en een eventuele conservatiebehandeling door het conservatieteam van dit instituut. Dit leidde tot één van de meest belangwekkende vondsten van middeleeuwse muurschilderingen van de laatste jaren. Het onderzoek en de conservatiewerken zijn nog niet afgerond. Dit artikel wil alvast het relaas geven van het work in progress en formuleert voorzichtig de eerste onderzoeksresultaten (3).

▲ De muurschilderingen bevinden zich achter de monumentale 18de-eeuwse orgelwand
(foto K. Vandevorst VIOE)

METTRE À NU LA BELLE PIERRE

Door de restauratiepraktijk van de 19de en een belangrijk deel van de 20ste eeuw werden zeer veel middeleeuwse kerkinterieurs ontleisterd, waardoor een schat aan muurschilderingen verloren ging. Vanuit verschillende hoeken en vaak tevergeefs werd tegen deze vernieling en deze "*actes de véritable vandalisme*" geprotesteerd omwille van de noodlottige gevolgen ervan voor het geschilderd erfgoed (4). In veel kerkgebouwen verdween toen het oude kalklagenpakket. De meeste vondsten van muurschilderingen situeren zich dan ook in ver-

▼ Nog niet blootgelegde, volledig dichtgekalkte console in de bergruimte achter het orgel
(foto K. Vandevorst VIOE)

geten of in onbruik geraakte restruimtes of op muurvlakken achter barok meubilair. Omdat oude pleisterlagen in middeleeuwse kerken bijna altijd muurschilderingen of architectuurpolychromie verbergen, is het ook zo belangrijk om voor elke interieurrestauratie of voor andere werken zoals elektrische installaties een deskundig vooronderzoek te laten uitvoeren. Dit is de enige manier om onverwachte verrassingen tijdens de werken te vermijden en om niets van eventuele, nog onzichtbare schilderijen te beschadigen.

EEN REUS VAN EEN FIGUUR

Het thans blootgelegde gedeelte van de muurschilderingen bevindt zich achter de orgelkast in de toren, in een overwelfde ruimte die bekroond is met een kruisribgewelf en een figuratieve sluitsteen. De ribben komen neer op consoles, die eveneens met figuren versierd zijn. Dit gedeelte was oorspronkelijk de ingang van het gebouw en was zichtbaar tot boven toe. Door het later invoegen van een orgeldoksaal en een vloer/plafond is deze kleine ruimte thans aan het gezicht onttrokken. Wanneer de middeleeuwse kerkbezoeker de kerk betrad langs de hoofdingang in de westgevel, waren deze schilderijen het eerste (en het laatste) dat hij zag. Deze plaatsing is van belang omdat elke gelovige dagelijks deze afbeelding moest aanschouwen. Hierover verder meer.

▼ Onder een tiental schijn kalklagen kwam het gelaat van Christus voor-
(foto K. Vandevorst VIOE)

▲ Het gedeeltelijk blootgelegde gelaat van Christoffel, met rechts de houten achterwand van het

orgel die het verder vrijleggen voorlopig verhindert (foto K. Vandevorst VIOE)

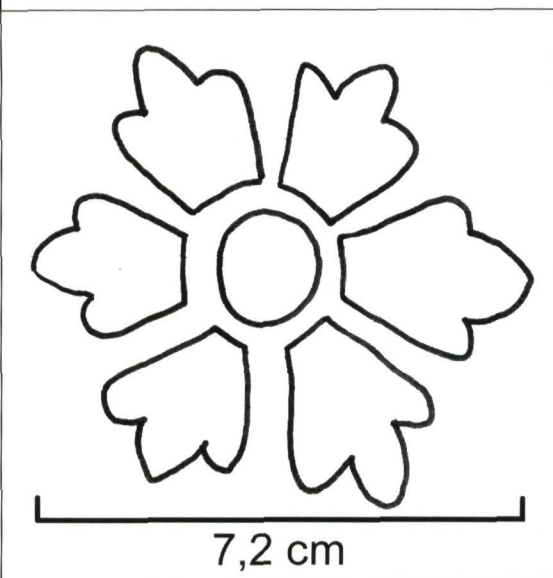
▲ Ook op de tegenoverliggende muur zijn muurschilderingen bewaard, zoals blijkt uit dit kleine

proefvenster in de orgelkast (foto K. Vandevorst VIOE)

De grote helft van de voorstelling met de reusachtige figuur van de heilige Christoffel is thans blootgelegd. Ook de zuidmuur, die voorlopig nog onbereikbaar is door de orgelkast en de windlade en blaasbalg, is beschilderd. Getuige hiervan is een klein proefvenster in de orgelkast zelf, waar een hoofd tevoorschijn kwam. Tussen de houten achterwand van de orgelkast en de westgevel met het grote raam, werd het muurvlak van een tiental bedekkende kalklagen ontdaan. Het kleine stukje schildering dat al zichtbaar was, met het hoofd van een personage en een voet van een andere figuur, bleek een onderdeel te zijn van een grote Christoffelvoorstelling. Het tafereel is geschilderd binnen een nisvormige omkadering met spitsbogige vorm. Deze geschilderde nis is dubbel zwart omlijnd en aan de buitenzijde versierd met een eenvoudig zwart decoratief motief, dat met de losse hand geschilderd is, en niet, zoals men zou verwachten, met een sjabloondecoratie. Binnen dat raam is de achtergrond uitgewerkt als een rood eredoek. Het is versierd met een zich herhalend patroon van gesjabloneerde bloemen van zo'n 7 cm groot: zes gekar-

telde bloemblaadjes, afwisselend witte en paarse, en een rond witgeel hart.

Tegen deze donkere achtergrond tekent zich de indrukwekkende gebaarde figuur van Christoffel af, die op zijn schouders het Jezuskind draagt. Het gebaarde hoofd van de heilige is naar linksboven omgewend om naar het kind te kijken. Zijn haar is gekruld en bijeengebonden door een nog nauwelijks zichtbare witte gevlochten haarband. Zijn ernstige gelaatsuitdrukking contrasteert met het lieflijke gezicht van het kind op zijn schouders, dat in een zegenend gebaar de rechterhand heft. Zijn linkerhand, waarin hij waarschijnlijk een kleine wereldbol draagt, is voorlopig nog verborgen achter het orgel. Het haar van het kind omlijst met mooie golven zijn hoofd, dat gekroond is met een kruisnimbus. Christoffel, die geen nimbus heeft, draagt een kort rood kleed, dat in wijde plooien valt, en een over zijn schouders omgeslagen blauwgroene mantel. Hij steunt op een bruingele staf, waaraan bovenaan groene takken bloeien. Het onderste gedeelte van de figuur, vanaf zijn knieën, is slecht bewaard

▼ De figuur van het zegenende Jezuskind op de schouders van Christoffel (foto K. Vandevorst VIOE)

▲ Calque van het slabloem voor de achtergrond (P. Schurmans en E. Jacobs)

▲ Virtuele retouche van de achtergrond met de afwisselend paarse en witte bloemen (E. Jacobs)

en niet meer leesbaar. Men kan nog een voet vermoeden en een imaginair zeewezen, half vis half ridder (zeeridder?), dat vermoedelijk deel uitmaakte van een verzameling vissen en fabelwezens die op dit soort scènes de rivier bevolken.

Links van deze beide figuren verschijnt op de rivieroever de figuur van de kluizenaar. Hij is gekleed in een lange grijze pij en houdt de lantaarn voor zich uit, om de heilige bij te lichten in zijn moeilijke taak. Rond zijn handen is een gele rozenkrans zichtbaar. Aan zijn gordel hangen een rechthoekige zwarte beurs en een lederen koker met een mes, opgehangen aan zijn gordel met een rood lint. Deze attributen zijn op zijn zachtst gezegd merkwaardig, vermits ze op andere voorstellingen niet werden teruggevonden. Zijn normale attribuut is de lantaarn. Soms leunt hij op een stok en een enkele maal (Taisten) leest hij in een boek. Op enkele andere schilderijen heeft hij eveneens een rozenkrans in de hand.

De kluizenaar komt tevoorschijn uit een grijs geschilderd kerkgebouw met rondbogig portaal, waarboven een rond glasraam met geruit glas in lood. De kerk heeft een torentje waarin een enkele klok aan een balk opgehangen is. Het dak van het gebouw is afgedekt met regelmatig afgeronde, wit omboorde leien of pannen.

Een middeleeuwse kerk bezat naast figuratieve voorstellingen ook een architectuurpolychromie, waarbij de diverse architecturale componenten van

het gebouw een kleurige afwerking kregen. Dit is ook hier het geval. De gewelfribben zijn beschilderd en afgeboord met kleurige lijnen in vooral rood en zwart. De console in dit gedeelte was bedekt en praktisch onleesbaar geworden door talloze dikke kalklagen. Hier kwam een vrolijke figuur van een nar met zotskap tevoorschijn, in diverse tinten van rood.

◀ De kluizenaar die de heilige bijlicht met zijn lantaarn (foto K. Vandevorst VIOE)

CHRISTO-PHORUS, HIJ DIE CHRISTUS DRAAGT

Christoffel was oorspronkelijk een vroegchristelijke martelaar uit Klein-Azië (Turkije), maar pas in de loop van de 12de-13de eeuw ontstond de legende zoals wij die nu kennen. Jacobus de Voragine in zijn *Legenda aurea* was de eerste die het leven van Christoffel op schrift stelde (5). Voordat hij na zijn bekering zijn christelijke naam Christoffel kreeg, heette deze man van uitzonderlijk grote gestalte Reprobis. Deze reus wilde zich in dienst stellen van de machtigste heerser en ging daarnaar op zoek. Zo kwam hij bij een koning terecht, maar na een tijd bleek dat de koning bevreesd was voor de machtigere duivel en dus bood Reprobis zijn diensten aan de duivel aan. Bleek echter dat deze duivel bang was van een nog invloedrijker figuur, die Christus zou heten en Reprobis ging dus naar deze heerser op zoek. Hij ontmoette een kluizenaar die hem over Christus vertelde. Hij zei hem dat het aan die Christus zeker welgevallig zou zijn als Reprobis zijn grote gestalte zou gebruiken om pelgrims en reizigers over de rivier te zetten. Aldus gebeurde en op een dag stond er een klein kind aan de oever te wachten. Reprobis dacht dat dit een kleine klus zou zijn, maar het kind werd alsmaar zwaarder en Reprobis had alle moeite van de wereld om de andere oever te bereiken. De kluizenaar was ook al ongerust geworden en kwam hem bijlichten met de lantaarn. Reprobis verzuchtte dat dit kind nog zwaarder woog dan de hele wereld en hierop maakte het kind zich bekend als de heerser van hemel en aarde. Reprobis werd door hem gedoopt en zou vanaf dan als *Christo-phorus* bekend staan: hij die Christus draagt, van de Griekse woorden *χριστος* (Christos) en *φορεῖν* (dragen) (6). Hij plantte zijn staf in de grond en deze begon prompt te bloeien. Christoffel wordt daarna ter bekering uitgestuurd en wordt tijdens de christenvervolgingen onder koning Dagnus (in het Westen geïdentificeerd met keizer Decius) in het jaar 250 na diverse pogingen om hem de marteldood te doen sterven, uiteindelijk onthoofd (7).

◀ Restanten van architectuurpolychromie op de gewelfribben en op de nar met zotskap op de console (foto K. Vandevorst VIOE)

▲ Christoffelvoorstelling op de buitengevel van de kerk in Antholz/Niedertal

▲ Aquarel van een verdwenen muurschildering in de kapel van Sint Pieter en Pauwel in Mechelen, afgebroken in 1843 (© Stadsarchief Mechelen www.beeldbankmechelen.be)

▲ Monumentale Christoffel boven de westingang van de kerk in Faak am See (Oostenrijk)

▲ Houten gepolychromeerd Christoffel (1470) in de Dom van Keulen

Christophorus of Christoffel was in de middeleeuwen één van de populairste heiligen en behoorde tot de zogenaamde Noodhelpers. Hij werd van de 13de tot de 16de eeuw in het bijzonder aanroepen tegen de *mala mors*, met andere woorden een schielijke dood zonder sacramenten. Het volstond om de beeltenis van Christoffel die dag gezien te hebben en daarom stond deze afbeelding ook altijd op een prominente en vooral goed zichtbare plaats. In de meeste kerken was een Christoffelafbeelding aanwezig. In Mechelen was er een andere muurschildering met Christoffel in het in 1843 afgebroken godshuis Sint Pieter en Pauwel (8). We vermelden bijvoorbeeld ook de geschilderde Christoffel (1480-1540) in de crypte van Sint-Baafs in Gent, waar hij verschijnt tussen de heiligen Wilgefortis en Elisabeth, en de monumentale voorstelling van de heilige (1509) in het transept van de Sint-Genovevakerk in Zepperen. Nederlandse voorbeelden vindt men onder andere in de Sint-Maartenskerk van Zaltbommel en in de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda. In Zuid-Tirol zijn talrijke mooie voorbeelden bewaard van Christoffelschilderingen op de buitenmuur van de kerken, zoals in Antholz (Niedertal), in Nasen (Pustertal) en in Faak am See (Oostenrijk). Christoffelafbeeldingen zijn langs de pelgrimsroutes naar Rome veelvuldig terug te vinden.

Christoffel was ook vaak het onderwerp van middeleeuwse gepolychromeerde houtsculptuur zoals het mooie, zij het gedecapeerde houten beeld in de Onze-Lieve-Vrouw-Geboortekerk in Oostham (8), het Christoffelbeeld in de Sint-Laurentiuskerk in Bocholt en het monumentale gepolychromeerde beeld (1470) van Tilman van der Burch in de Dom van Keulen. Als steensculptuur vinden we hem onder andere terug aan de Santa Maria dell'orto in Venetië en als interieurbeeld in de abdijkerk van Saint-Riquier in Frankrijk.

De reformatie poogt – overigens tevergeefs – de traditionele voorstelling van de heilige om te buigen naar voorstellingen van Christoffel als martelaar en als belijder. Het rationalisme van de 17de en 18de eeuw leidt tot talrijke overschilderingen van muurschilderingen met Christoffel. Het volksgeloof houdt echter vast aan de geliefde traditionele voorstelling van Christoffel die het Jezuskind over de rivier draagt. Sinds het einde van de 19de eeuw, vooral onder impuls van België en Noord-Frankrijk, is Christoffel opnieuw heel populair in de vorm van beschermmedailles voor automobilisten. De feestdag van Christoffel in de Westerse liturgie valt op 25 juli. In 1969 wordt hij echter geschrapt uit de officiële heiligenkalender en gereduceerd tot de status van 'lokale heilige' (9).

EEN MONUMENTAAL ONTWERP

De drager van de schildering is de stenen muur van de toren. Hierop is een zeer resistente pleisterlaag aangebracht van kalk en zand. Binnen de omkadering van het imitatieglasraam is er op het hele oppervlak een onderlaag van rode aarde geschilderd. Hierop bracht de schilder zijn geschilderde zwarte ondertekening aan, die bijzonder vlot, trefzeker en monumentaal van opzet is. Deze lijnen zijn nu opnieuw te zien omwille van de slijtage van de verflaag. Ze waren uiteraard niet bedoeld om zichtbaar te blijven. De verflagen lopen er overheen en bovendien heeft de schilder het ontwerp maar in grote lijnen gevolgd en wijkt de uiteindelijke compositie er licht van af. De kleurlagen zijn, op enkele uitzonderingen na, vol aangezet, zonder veel nuanceringen. De gezichten daarentegen zijn plastisch uitgewerkt, hetgeen ondanks de slijtage toch nog goed te zien is in het gelaat van Christoffel en van het Jezuskind. Pas daarna werd de roodgekleurde achtergrond rond de

personages geschilderd, hetgeen eerder ongewoon is. Op sommige plaatsen sluit de laag niet heel mooi aan op deze figuren en is er een onbeschilderd stukje te zien. Als *finishing touch* schilderde de middeleeuwse kunstenaar de dik aangezette omtreklijnen in het zwart en in het roodbruin. Deze afwerking heeft uiteraard te maken met de zichtbaarheid en de leesbaarheid van deze voorstelling, die zich toch vrij hoog op de muur bevindt.

Als pigmenten werden voornamelijk aardekleuren gebruikt: rode aarde, gele en bruine okers, maar ook een mengsel van loodwit en azuriet voor het kleed van Jezus en wellicht ook voor de mantel van Christoffel. Op sommige plaatsen, zoals voor de architectuurpolychromie en de beschrijving van de nar werd het duurdere en heldere vermiljoenrood gebruikt.

Het zijn temperaschilderingen met een organisch bindmiddel, zoals gebruikelijk in onze streken (10).

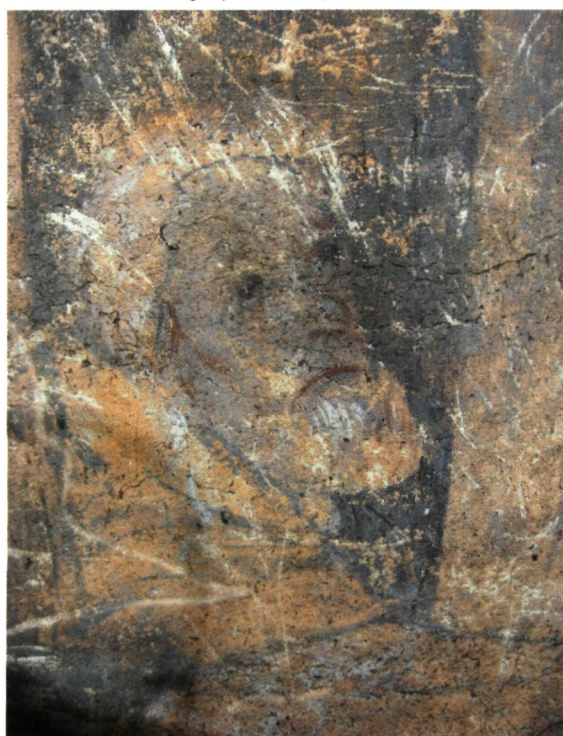
▼ Hier is duidelijk hoe de schilder zijn ondertekening niet gevolgd heeft: de mond en de neus van het kind zijn later geschilderd dan eerst voorzien (foto K. Vandevorst VIOE)

▲ Door de slijtage van de verflaag is de ondertekening terug zichtbaar geworden (tekening P. Schurmans)

▼ Bij de aanvang van de werken was het zichtbare fragment van de kluizenaar volledig verpoederd, vervuild en beschadigd door krassen en stoten (foto K. Vandevorst VIOE)

▲ Het gelaat van het Jezuskind komt langzaam tevoorschijn onder de kalklagen (foto K. Vandevorst VIOE)

► Fixering van de hand van Christoffel. Let op de monumentale afmetingen! (foto K. Vandevorst VIOE)

BEWARINGSTOESTAND EN CONSERVATIEBEHANDELING

Het kleine gedeelte, dat al lang zichtbaar was onder de kalklagen, was in slechte toestand van bewaring. Dit is deels te wijten aan een ondeskundige blootlegging, waardoor het oppervlak bezaaid is met krassen. De schildering was ook niet gefixeerd zodat ze volledig verpoederde en bovendien hadden deze

verschilders zich in de loop der jaren vermengd met stof- en vuilafzetting. Het nieuw blootgelegde gedeelte is beter bewaard, al is er een grote mate van slijtage van de verflaag.

De schildering was vrij versleten toen ze onder een eerste kalklaag verdween, hetgeen er doorgaans op wijst dat ze lang zichtbaar is geweest. Na die eerste kalklaag werden er in de loop der tijden nog een tiental dunne laagjes over gezet. Op enkele, gelukkig niet erg belangrijke plaatsen, zijn er grote lacunes in de pleisterlaag, te wijten aan latere werkzaamheden. Ze werden vroeger reeds opgevuld. Vooral in de onderste zone zijn meer recente gaten in de muur aanwezig. De pleisterlaag vertoont verder een aantal microbarsten. Zoals reeds vermeld is er algemene slijtage van de verflagen, die de leesbaarheid weliswaar niet verstoort. De gekleurde lagen zijn zeer verpoederd.

Het blootleggen van de schildering gebeurde met mechanische middelen: scalpel en kleine beitels. Omwille van de fragiliteit van de verflaag moest onmiddellijk gefixeerd worden met verdunde tylose, in de meeste gevallen zelfs over de vervuiling heen. Dit fixeermiddel verhindert echter geenszins een latere reiniging. Gaten werden opgevuld met kalkmortel.

POGING TOT SITUERING

De gotische Sint-Janskerk werd gebouwd rond het midden-tweede helft van de 15de eeuw. Het archiefonderzoek en het materiaaltechnisch onderzoek zullen deze data wellicht nog kunnen verfijnen. Stilistisch en materiaaltechnologisch verwijst de schildering naar de 15de eeuw. De composities werden aangebracht vlak na het voltooien van de bouw van dit torengedeelte. Ze bevinden zich namelijk op de eerste, dus de oudste bouwlaag. De schilder is voorlopig anoniem, hetgeen niet ongebruikelijk is voor middeleeuwse muurschilders. Zeer zelden ondertekenden ze hun werken. De aanwezigheid van een jaartal zou evenwel mogelijk zijn. Hiervoor moet echter eerst het volledig aanwezige beschilderde gedeelte kunnen onderzocht worden, vermits er op het nu zichtbare gedeelte geen datering gevonden werd.

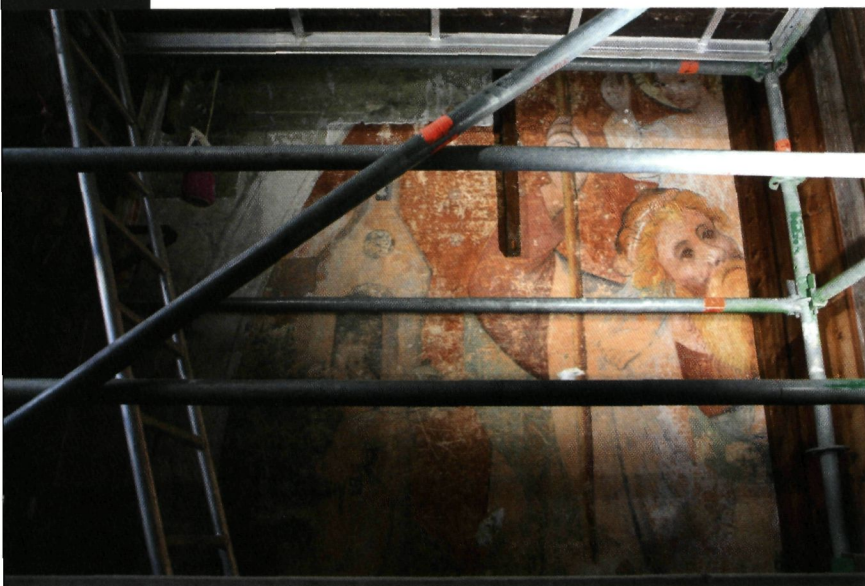
In de rest van het kerkinterieur waren hoogstwaarschijnlijk ook architectuurpolychromie en figuratieve taferelen aanwezig. Door latere verbouwingen, herinrichtingen en wijzigingen werden deze waar-

schijnlijk gedecapeerd, tenzij het lopende materiaaltechnisch vooronderzoek nog restanten hiervan aan het licht brengt.

De schilder van de Christoffel-legende is niet noodzakelijk dezelfde als deze die de architectuurpolychromie aanbracht, alhoewel beide schilderingen ongeveer gelijktijdig en op dezelfde laag geschilderd zijn. Het feit dat bij een eerste onderzoek andere pigmenten gebruikt lijken, wijst wellicht op twee verschillende handen. Vreemd genoeg werden voor de architectuurpolychromie duurder en meer kostbare pigmenten (vermiljoen tegenover rode

▲
De kluisenaar met
zijn lantaarn in de
ingang van zijn
kapel
(foto K. Vandevorst
VIOE)

▲ Gezicht van de werf achter de orgelkast. De schildering is half blootgelegd (foto K. Vandevorst VIOE)

▼ Nar met zotskap als console met originele middeleeuwse polychromie (foto K. Vandevorst VIOE)

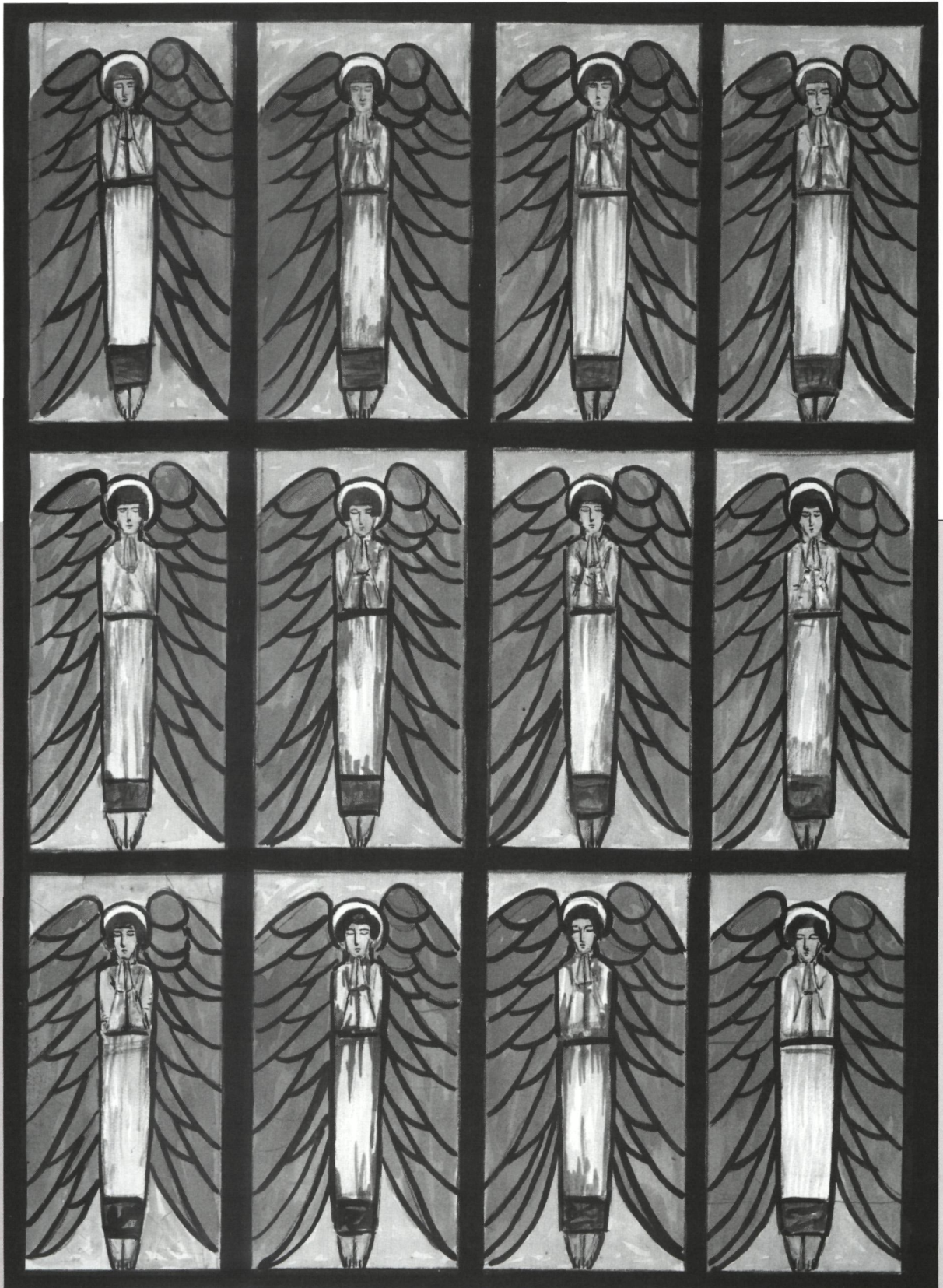

aarde) aangewend, al is er toch azuriet aanwezig op de mantel van het Jezuskind. Het was gebruikelijk om kostbare pigmenten, zoals azuriet, goud en het nog duurdere lapis lazuli-blauw te reserveren voor belangrijke figuren zoals Jezus en Maria.

BESLUIT: WAT NU?

Vondsten van muurschilderingen zijn altijd boeiend, zeker als ze zo relatief ongeschonden tevoorschijn komen. Omdat de kerkinterieurs ondertussen een hele ontwikkeling hebben doorgemaakt, is de bereikbaarheid en de eventuele presentatie van die overgebleven getuigen van de middeleeuwse kerkversiering vaak problematisch. Zoals gezegd bevinden ze zich vaak op vergeten en moeilijk toegankelijke plaatsen, zoals achter altaren en barokke lambriseringen, boven later aangebrachte gewelven of achter het orgel. Dit laatste is hier het geval. Deze later ingebrachte interieuronderdelen hebben uiteraard hun eigen waarde en maken inte-

Nr. 153
Bijlage bij
M&L 27/6
nov.-dec.
2008

Literatuur

Jo Braeken

DE KEUZE VAN M&L

Sources of Regionalism in the Nineteenth Century*Architecture, Art and Literature*

Linda Van Santvoort, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel (red.)

Leuven, Leuven University Press, 2008, 200 p., ISBN 978-90-5867-649-8

Publicatie in de reeks KADOC-Artes met wetenschappelijke bijdragen rond de bronnen van het regionalisme in de 19de eeuw, het resultaat van een in 2004 georganiseerde workshop in het kader van de FWO-Onderzoeksgemeenschap *Cultural Identities, World Views and Architecture in Western Europe, 1815-1940*. Via een interdisciplinaire benadering van het regionalisme, dat niet alleen tot uiting komt in de architectuur, maar ook in de kunst en de literatuur, stelde dit onderzoeksproject zich tot doel de complexiteit en de gelaagdheid van dit fenomeen, dat in het architectuuronderzoek lange tijd onderbelicht bleef, te duiden. Op zoek naar de bronnen van het regionalisme beperkte het project zich tot de 19de eeuw en de jaren voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog in West-Europa, met de nadruk op België, Frankrijk en Engeland. Veel meer dan louter een stijlkeuze, werd de veelzijdige ontwikkeling van de vormtaal in deze

periode niet zelden ingegeven door de wil een culturele identiteit tot uitdrukking te brengen. De eerste van de tien bijdragen onderzoekt de relatie tussen architectuur en regionale identiteit in het Victoriaanse Engeland. Het eclecticisme als één van de belangrijkste bronnen van het regionalisme is het onderwerp van een reeks bijdragen die handelen over de publicaties van César Daly, het debat rond de decentralisatie van de kunsten en de neo-Franse-renaissance als uiting van nationalisme in Frankrijk, en het perspectief van Alexander Thomson en Charles Rennie Mackintosh op de architectuur van Glasgow. De Belgische context komt aan bod in bijdragen over de ontwikkeling van de cottage als woningtype, en de aandacht van het Sint-Lucasmilieu voor het regionalisme als een seculier alternatief voor de neogotiek. Twee bijdragen tenslotte belichten het regionalisme in de literatuur en de schilderkunst.

Mies and Modern Living*Interiors, Furniture, Photography*

Helmut Reuter en Birgit Schulte

Ostfildern, Hatje Cantz Verlag, 2008, 288 p., ISBN 978-3-7757-2221-6

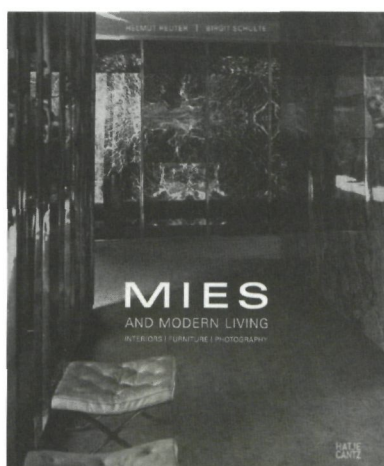
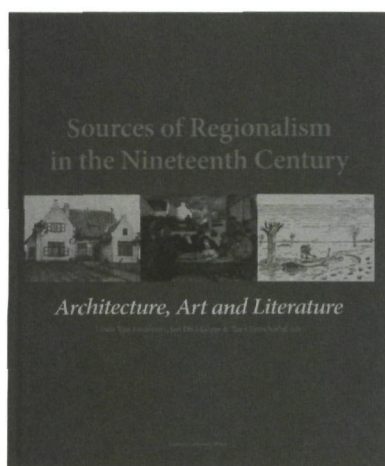
Publicatie met de wetenschappelijke bijdragen van het symposium *Die Wohnung unserer Zeit. Möbelentwürfe und Innenraumkonzepte von Ludwig Mies van der Rohe*, georganiseerd door de Henry van de Velde Gesellschaft en het Karl Ernst Osthaus Museum te Hagen in 2007. Ludwig Mies van der Rohe (1886-1969) behoort niet alleen

tot de belangrijkste architecten van de 20ste eeuw. Zijn ontwerpen voor stalen meubels zoals de beroemde Barcelona-stoel, die tot op de dag van vandaag worden geproduceerd, gelden als mijlpalen in de geschiedenis van het design. Aan het symposium ging een programma van onderzoeksgroepen vooraf rond diverse, vaak niet eerder bestudeerde aspecten van Mies' werk uit zijn Berlijnse periode. Het merendeel van de zowat twintig bijdragen behandelen de klassiekers van het modernistische meubel, met niet alleen aandacht voor de vormgeving maar ook voor de technologische aspecten, het productieproces, de patenten en imitaties, en de samenwerking met Lilly Reich. Vanuit een biografische invalshoek wordt zijn Berlijnse appartement en atelier gereconstrueerd, en wordt ingegaan op zijn relatie met Karl Ernst Osthaus, één van de belangrijkste beschermheren van het modernisme in Duitsland. Ook de vooruitstrevende interieurconcepten die door Mies werden ontwikkeld, als onderdeel van een allesomvattend architectuurconcept, komen in een reeks essays aan bod, die de atmosfeer in het Berlijn van de jaren 1920 en '30 tot leven brengen. Tenslotte wordt aandacht besteed aan de manier waarop Mies professioneel gebruik maakte van het medium fotografie.

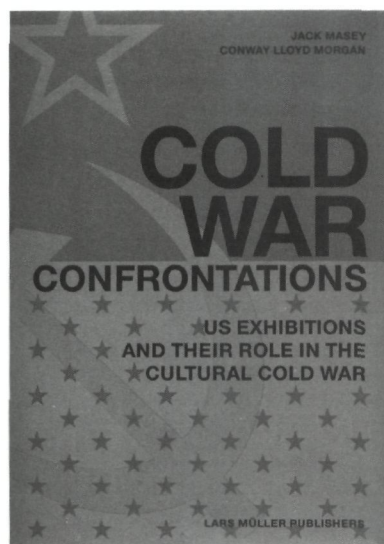
Cold War Confrontations*US Exhibitions and their Role in the Cultural War*

Jack Masey en Conway Lloyd Morgan Baden, Lars Müller Publishers, 2008, 424 p., ISBN 978-3-03778-123-4

Studie gewijd aan de bijdrage van de Verenigde Staten aan de naoorlogse Wereldtentoonstellingen en andere internationale manifestaties, en hun rol als propaganda-instrument in de culturele Koude Oorlog. In het schaduwspeel van de Koude Oorlog bood de politieke, commerciële en culturele context van de Wereldtentoonstellingen, het uitgelezen toneel voor een confrontatie tussen het Vrije Westen en het Communistische Oosten. Zich beroepend op dezelfde culturele

waarden, maakten zowel de Verenigde Staten als de Sovjetunie van architectuur en design de inzet om hun tegengestelde politieke ideologieën op internationale schaal uit te dragen. De Amerikaanse en Russische Paviljoenen leken er tijdens de jaren 1950, '60 en '70 slechts op gericht elkaar in grootte, design, techniek en inhoud te overtroeven. Co-auteur Jack Massey was van 1951 tot 1979 onder meer als Director of Design verbonden aan het United States Information Agency, dat instond voor de organisatie. In deze functie werkte hij samen met bekende ontwerpers als R. Buckminster Fuller, Charles and Ray Eames, Georges Nelson, Peter Blake, Ivan Chermayeff en Thomas Geismar, zelf mee aan de beeldvorming van de Verenigde Staten. Aan de hand van zijn persoonlijke herinneringen, archiefstukken en interviews met vroegere medewerkers, wordt een tiental van de interessantste realisaties gepresenteerd, vooral deze waarin de confrontatie tussen Oost en West op de spits werd gedreven en voor de ontwerpers een belangrijke rol was weggelegd, zoals Expo 58 in Brussel, de American National Exhibition van 1959 in Moskou, en de Wereldtentoonstellingen van Montreal in 1967 en Osaka in 1970.

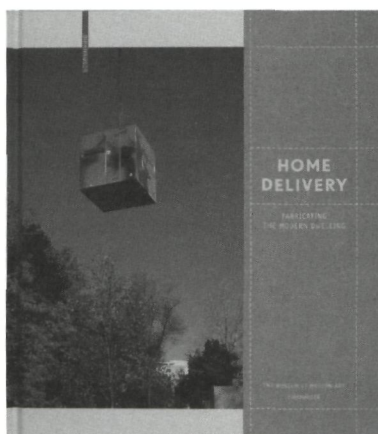

Home Delivery

Fabricating the Modern Dwelling

Barry Bergdoll en Peter Christensen
Basel, Birkhäuser, 2008, 248 p.,
ISBN 978-3-7643-8862-1

Catalogus bij de tentoonstelling *Home Delivery*, over de geschiedenis van de geprefabriceerde woning, georganiseerd door het Museum of Modern Art in New York in 2008. Met deze tentoonstelling knoopte het MoMA opnieuw aan bij een traditie van modelwoningen, die in de jaren 1950 door onder meer Marcel Breuer en Gregory Ain in de museumtuin werden opgebouwd. In dit geval ging het om vijf eigentijdse prototypes van systeemwoningen door Britse, Duitse, Amerikaanse en Oostenrijkse architecten, die een beeld geven van wat de toekomst op dit vlak te bieden heeft. De massaproductie van de woning in de fabriek, waarvan het potentieel meer dan ooit actueel is, heeft een specifieke geschiedenis, die in belangrijke mate bijdroeg tot de ontwikkeling van de moderne architectuur. Het boek brengt een overzicht van deze geschiedenis, van de vroegste sporen onder de vorm van koloniale cottages tot de bouwsystemen van uitvinders en architecten als Thomas Edison, Breuer, Le Corbusier, Walter Gropius, Jean Prouvé en Frank Lloyd Wright en R. Buckminster Fuller. Hierbij komen thema's aan bod als de paradox tussen commercieel succes en het falen als utopisch model, de fascinatie voor de woonmachine bij de protagonisten van het modernisme, en de rol die de prefabricatie in onze tijd heeft gespeeld in het bepalen van de relatie tussen

inventie en productie. Het boek omvat een algemeen inleidend essays en specifieke cases over het fenomeen in Scandinavië en Japan. Hierop volgt een boeiend naslagwerk waarin een zestigtal bouwsystemen uit de vroege 19de eeuw tot vandaag worden toegelicht, zoals het Maison Dom-ino, het Dymaxion House, de Quonset Hut, het Maison Tropicale, het Maison tout en plastiques, Habitat '67, en het Futuro House.

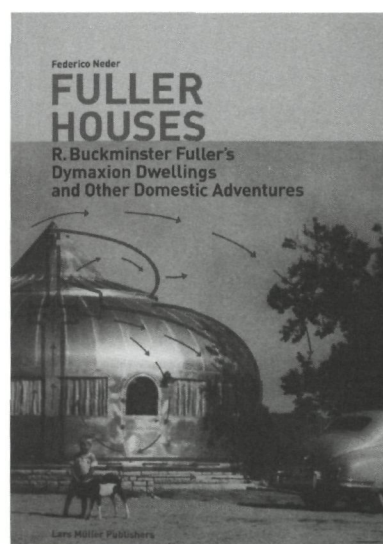
Fuller Houses

R. Buckminster Fuller's Dymaxion Dwellings and other Domestic Adventures

Federico Noder

Baden, Lars Müller Publishers, 2008,
240 p., ISBN 978-3-03778-141-8

Studie over het Dymaxion House en het Wichita House, radicale en experimentele prototypes van de 'dwelling machine', die tussen 1929 en 1946 werden ontwikkeld door R. Buckminster Fuller (1895-1983), zonder ooit tot productie te komen. Deze enigmatische Amerikaanse ingenieur, designer en uitvinder, tekende met het Dymaxion House en de Geodesic Dome voor enkele van de meest spectaculaire iconen van de 20ste eeuw. Het compromisloze design en de ongekenne nieuwigheid van het Dymaxion House betekende een sensatie in het Amerika van 1929. De hexagonale, metalen constructie van 150 m², opgehangen aan een centrale pijler met geïnte-

greerde nutsvoorzieningen, woog 3 ton, koste niet meer dan een auto, en kon gelijk waar en wanneer worden opgebouwd en gedemonteerd. Het prototype van deze 'autonome' woning reflecteerde Fullers technologische principes en zijn overtuiging om het groots mogelijke nut te bereiken aan de laagst mogelijke kost, door gebruik te maken van alles wat de wetenschap en de technologie te bieden had. In de economische boom van het naoorlogse Amerika zag hij een nieuwe kans om zijn experiment verder te ontwikkelen tot het gestroomlijnde, cirkelvormige Wichita House, dat in 1944-46 met hulp van een vliegtuigconstructeur tot stand kwam. De verschillende aspecten van dit avontuurlijke woningproject – beweging, aerodynamica, gewichtloosheid, draaitol, controletoren – worden in een zestal thematische hoofdstukken geanalyseerd, en vergeleken met gelijkaardige experimenten zoals het Endless House van Frederick Kiesler, het Maison suspendue van Paul Nelson of de Chemosphere van John Lautner.

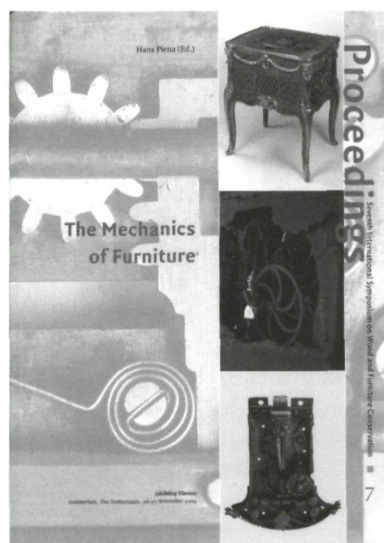
Voor alle reacties:

Jozef.Braeken@rwo.vlaanderen.be

De boeken liggen ter inzage in de bibliotheek van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE)
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel
(tijdens de kantooruren)

Marjan Buyle

STICHTING EBENIST

De Nederlandse Stichting Ebenist organiseert jaarlijks studiedagen rond een bepaald thema van meubilair en meubelrestauratie, en geeft daarna de *Proceedings* uit.

Deze van 2004 hadden als thema *The mechanics of Furniture*, en deze van 2006 rolden onlangs van de persen, met als titel *Empire Furniture. Introduction, adoption, adaption and conservation*. De eerstgenoemde *Proceedings* bevatten diverse bijdragen over klokken en uurwerken, maar ook over hang- en sluitwerk op oude meubels, verborgen laden in bureaus e.a. De uitgave is overvloedig geïllustreerd met zwart-wit opnames. De recent

verschenen *Proceedings* over Empire meubels behandelen: Fontainebleau en haar meubilair, de meubels van Pierre-Antoine Bellange voor het *Hôtel de Wagram*, de Empire meubels van drie architecten in het *New Hermitage*, de Empirestijl in het Rosendal Paleis in Stockholm, de evolutie van de Empiresmaak aan de Italiaanse hoven, Empire en George IV, de wandtapijten van Louis Napoleon, de conservatie van een secretaire van Weisweiler en een schrijfkabinet van Jacob Frères, Empire schilderijenkaders e.a.

Deze publicaties zijn te bestellen bij:
Stichting Ebenist,
Postbus 15902, 1001 NK Amsterdam,
info@ebenist.org,
Meer info op www.ebenist.org

Werner Wouters

WOORDENBOEK VAN ARCHEOLOGISCHE TERMEN NEDERLANDS-ENGELS / ENGELS-NEDERLANDS

Met financiële steun van Erfgoed Nederland, de Stichting Archaeoservice en onze partners van het Vlaams Gewest, het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, werd een bijzonder handig werkje uitgebracht dat tegemoet komt aan een reële behoefte en helemaal geschreven is voor het algemeen belang. Wie worstelt immers niet met de juiste interpretatie van vaktaal in een Engelse publicatie, of heeft bij het schrijven van een voor een internationaal publiek bestemd artikel of boekwerk geen problemen om onmiddellijk de correcte archeologische tegenhanger in het Engels te vinden?

De benaming "Woordenboek" is in zekere zin overdreven, omdat de verklaring van de opgegeven woorden niet wordt gegeven. Eerder is het een *glossarium*, een alfabetisch geordende woordenlijst met zijn exacte equiva-

lent in de andere taal, zoals ook duidelijk gesteld is in het aangename dankwoord. Het boekje beoogt niet volledig te zijn. Het baseert zijn selectie van woorden op de meest gekozen archeologische studierichtingen in de Lage Landen, die als studiegebied West-Europa en het Oude Nabije Oosten omvatten. Je zoekt er bijgevolg vergeefs naar archeologische vaktaal uit Zuid-Amerika, Afrika en andere delen van de wereld. Namen van dieren zijn in hoge mate beperkt gebleven tot de uitgestorven pleistocene soorten, plantennamen tot archeologisch relevante soorten, zoals bijvoorbeeld deze die gebruikt werden als bouw materiaal.

Het boekje is ook geschreven vanuit het standpunt van de wetenschappelijke publicist. Terminologie uit het archeologische beheer ontbreekt. Woorden als "archeologische beheer", "bescherming", "monitoring" en vele meer hadden in dit boekje nochtans niet misstaan. Ook recentere tendensen, zoals de "battlefield archaeology" en nog specifiekere de luchtvaartarcheologie, vinden er hun weerslag niet in. In die zin is het *Woordenboek* geschreven vanuit een te klassieke visie op de archeologie.

Dit zijn echter maar kleine aandachtspunten voor een eventuele tweede druk van dit uitstekend boekje, handig in formaat, bijzonder toegankelijk, sober en met een layout die het Engelse deel in één oogopslag scheidt van het Nederlandse. Een aanrader en

inderdaad een onmisbaar hulpmiddel! We wachten vol ongeduld op de Franse en Duitse versies.

Sofie Debruyne en Vickie Hardy, *Woordenboek van Archeologische Termen Nederlands-Engels/Engels-Nederlands. Dictionary of Archaeological Terms Dutch-English/English-Dutch*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 2008 (ISBN 978 90 5345 372 9)

Marcel M. Celis

FOTOGRAFIE IN BRUSSEL 1850-1880

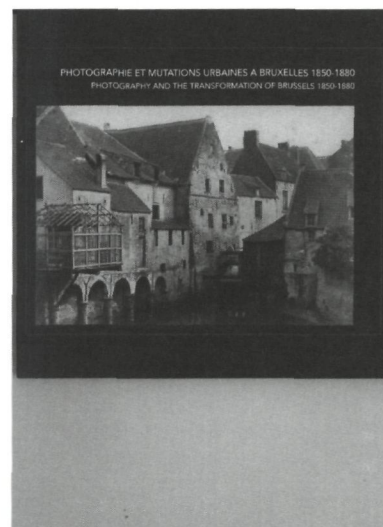
Uitgevonden in de jaren 1830, kende de fotografie haar vroegste ontwikkelingen in Brussel tegen een achtergrond van belangrijke stedenbouwkundige ontwikkelingen. Op minder dan een halve eeuw tijd muteerde een provincialistische stad met quasi middeleeuws uitzicht tot een moderne metropool en waardige hoofdstad van een welvarend land.

Naarmate de technische ontwikkelingen lieten fotografen van deze metamorfose talrijke getuigenissen na: herinneringen aan met verdwijnen gedoemde uitzichten, beelden van de talloze bouwwallen, voorafspiegelingen van de nieuw te bouwen wijken. Met de publicatie van deze foto's, waarvan de bekorend zachte tinten weleens het hels lawaai, de niet aflatende bouwwoede en de verstikkende stank van de Zenne dreigen te doen vergeten, wil het CIDEP (*Centre d'Information, de Documentation et d'Etudes du Patrimoine*) hulde brengen aan het oeuvre van deze fotografen waarvan de werkomstandigheden te vaak worden miskend.

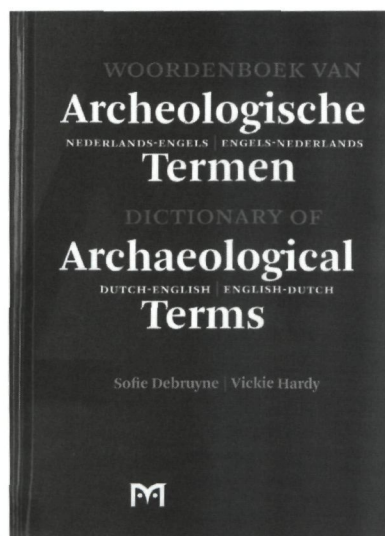
Uit de enkele duizenden documenten tellende fototheek werden deze geselecteerd die een gevarieerde blik werpen op oude foto's. De heldere wetenschappelijke benadering van de technische evolutie overloopt de belangrijkste stappen: daguerreotypieën, papiernegatieven, glasnegatieven, het gebruik van collodion, van albumine

e.a. De esthetische benadering schenkt aandacht aan de fotografische blik, vanaf de ontwikkeling van een nieuwe visuele taal tot en met de perfecte beheersing van de beoogde cadrage. Op documentair vlak ten slotte, worden beelden opgeroepen van de belangrijkste ontwikkelingen van het stedelijk landschap.

Een 60-tal scherp op glanzend papier afgedrukte foto's leiden de lezer aldus van 1839 tot 1880, hand in hand met Jobard, Calvert Jones, Claine, Dubois de Nehaut, Radoux, Fierlants, Neyt, Ghémar, Kämpfe, de Blochouse, Gêruset e.a., door het 19de-eeuwse Brussel in volle gedaanteverwisseling; een onomkeerbare kentering waarvan heden slechts een beperkt aantal tastbare getuigen bewaard bleven. Een onopvallend boekje, in het Frans gesteld met tweetalige bijschriften (Frans en Engels), maar een te koesteren kleinood.

Steven F. Joseph en Christian Spapens, *Photographie et mutations urbaines à Bruxelles 1850-1880 - Photography and the transformation of Brussels 1850-1880*, Les cahiers du Centre d'Information, de Documentation et d'Etude du Patrimoine, 5, 2008, 64 p., ill. Te koop in de boekhandel, of bij het CIDEP, Ninoofsepoort 1, 1000 Brussel, door overschrijving van 15,95 € op rekening nummer 652-2502050-17. Portkosten vrij voor België. Info: info@cidepasbl.be en www.cidepasbl.be

VIOE

Luc Van Havere

ORGANISATIETRUCHTUUR
EN MANAGEMENT

Op 1 oktober zijn de structuur en bevoegdheden binnen het VIOE grondig vernieuwd om de kerntaken nog beter en efficiënter te kunnen uitvoeren.

De nieuwe structuur bestaat uit 3 afdelingen, waarvoor op basis van een selectieprocedure binnen de Vlaamse overheid een afdelingshoofd is aangesteld:

- de afdeling Onderzoek Archeologie en Natuurwetenschappen: Marc De Bie (vorige functie: VIOE-erfgoedonderzoeker archeologie voor het vakgebied Prehistorie);
- de afdeling Onderzoek Bouwkundig Erfgoed en Landschap: Els Hofkens (vorige functie: beleidsmedewerker Landschap in het departement RWO);
- de afdeling Onderzoeksontsluiting en Erfgoedbeleving: Marnix Pieters (vorige functie: VIOE-erfgoedonderzoeker maritiem erfgoed).

Er wordt gekozen voor een thematische opdeling om ten volle te kunnen werken aan een geïntegreerde aanpak van onroerend erfgoed onderzoek en aldus:

- binnen elk vakgebied de onderzoeksexpertise optimaal te kunnen ontwikkelen;
- een maximale integratie tussen inventarisatie en onderzoek te bekomen;
- op een efficiënte manier instrumenten, handleidingen en richtlijnen te ontwikkelen ten behoeve van het beleid en de sector.

Omdat de actuele beleids- en onderzoeksvragen steeds vaker een geïntegreerde, vakgebiedoverschrijdende aanpak vereisen, zal binnen de nieuwe structuur zeer veel aandacht gaan naar interdisciplinaire samenwerking over de afdelingen heen. Om die disciplineoverschrijdende samenwerking te stimuleren en te coördineren is er naast de ondersteunende diensten een beleidsceel opgericht waarin onder andere een wetenschappelijk adviseur, Marleen Martens (vorige functie: VIOE erfgoedonderzoeker/celhoofd inventarisatie), is aangesteld.

In een volgend nummer zal dieper ingegaan worden op de specifieke visie en rol van de verschillende afdelingen.

Het VIOE is ervan overtuigd dat met deze nieuwe structuur de samenwerking met alle actoren binnen het werkveld onroerend erfgoed op een goed elan zal voortgezet worden.

Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Koning Albert II-laan 19 bus 5,
1210 Brussel
Tel. 02 553 16 50 – Fax 02 553 16 55
instituutonroerenderfgoed@vlaanderen.be
www.vioe.be

Bibliotheek

Open van maandag tot vrijdag van 8u30 tot 16u45. De bibliotheekcatalogus is raadpleegbaar op de website bib.vioe.be. De wetenschappelijke publicaties van het VIOE zijn online raadpleegbaar via het Open Archief oar.vioe.be

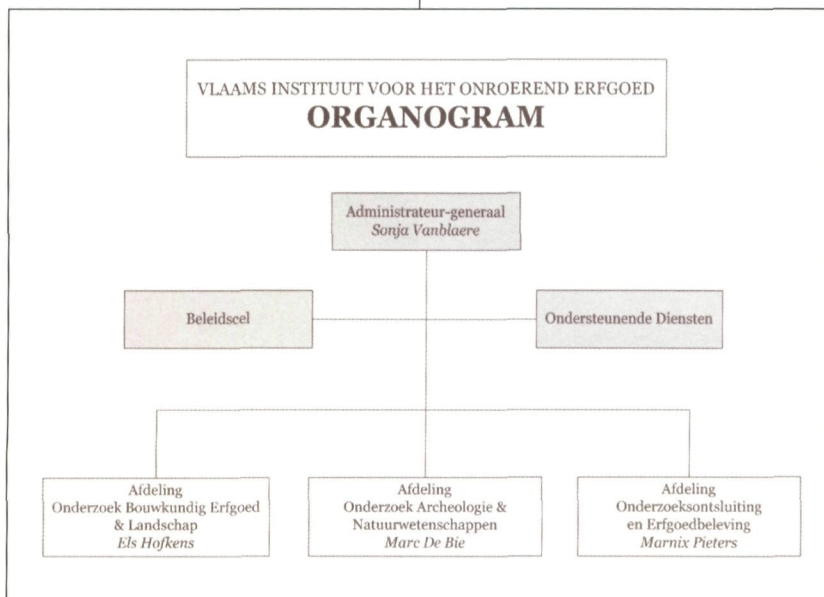
Joke Bujs

VIOE-STUDIEDAG:
DE NOTELAER,
NATUURLIJKE ELEGANTIE

Op 24 november vond in het kasteel d'Ursel in Hingene (Bornem) de studiedag *De Notelaer, natuurlijke elegantie* plaats. Het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) heeft de afgelopen maanden een integraal erfgoedonderzoek van het neoclassicistische paviljoen De Notelaer en zijn omgeving uitgevoerd. Op de studiedag, die reeds weken op voorhand volzet was, werden de onderzoeksresultaten voorgesteld.

Achtergrond

Met de ondertekening van een convenant werd op 22 januari 2008 het startschot gegeven voor de restauratie van De Notelaer en de inrichting van zijn omgeving. Niet minder dan zes partijen gingen het engagement aan om het paviljoen een mooie plaats in de toekomst te verzekeren: Erfgoed Vlaanderen vzw (erfpachthouder en bouwheer), vzw De Notelaer (lokale beheerder), Toerisme Vlaanderen (eigenaar van het paviljoen), het Agentschap voor Natuur en Bos (eigenaar belendende percelen), Waterwe-

gen en Zeekanaal nv (eigenaar Schel-dedijk) en het VIOE (wetenschappelijk projectleider).

De Notelaer verdient een grondige aanpak, waarbij niet fragmentarisch te werk mag worden gegaan. Ook de omgeving mag in deze globale aanpak niet vergeten worden. Bouwkundige ingrepen en interieurrestauratie moeten samengaan met een vernieuwde ontsluitingsvisie, waarbij ruime aandacht zou worden besteed aan zowel cultuurhistorische als toeristische waarden.

Een gedegen vooronderzoek bleek noodzakelijk. Het VIOE zou niet alleen optreden als wetenschappelijk projectleider van de uitvoering van de restauratie- en omgevingswerken, maar zou ook het multidisciplinaire vooronderzoek op zich nemen.

In 2008 voerde het VIOE het bouw-historisch onderzoek uit, naast het kunsthistorisch onderzoek, het materiaaltechnisch onderzoek, de proefres-tauratie van de schilderijen in het Italiaanse salon, het houtanatomisch en dendrochronologisch onderzoek, het historisch en floristisch onder-zoek van de onmiddellijke omgeving, de architecturale volumestudie met opmeting, het bouwfyfisch onderzoek en het onderzoek naar stabiliteit en technieken.

Het bouwhistorisch onderzoek

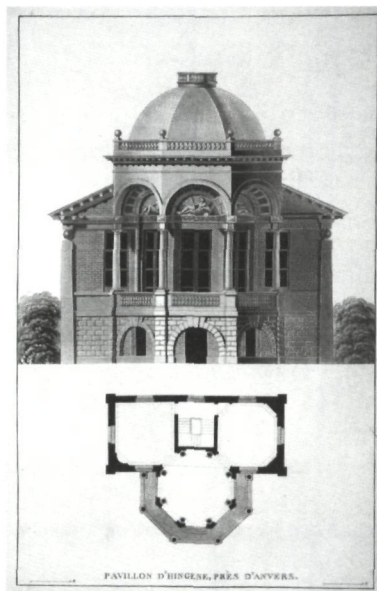
Het paviljoen is gebouwd in opdracht van Wolfgang-Guillaume d'Ursel, de derde hertog van Ursel, en zijn echt-genote Flore van Arenberg. Sinds Pier-re-Jacques Goetghebuer (1827) wordt Charles De Wailly beschouwd als de architect van De Notelaer, maar tot nog toe waren er geen archiefbron-nen bekend die dit konden bevestigen. Tijdens het archiefonderzoek zijn verschillende bronnen aan het licht gekomen waaruit blijkt dat Charles De Wailly inderdaad de architect was. Hij tekende de plannen in 1782. In de bestaande literatuur wordt vaak be-weerd dat de werken in 1790 of 1791 begonnen zijn. Uit de rekeningen blijkt echter duidelijk dat de werken pas in 1792 van start gegaan zijn, en meer bepaald op 16 juli. De bouwgeschie-den is van het paviljoen werd in hoge mate beïnvloed door de internationale

politiek. Eind 1797 was het paviljoen klaar.

In de boogvelden boven de vijf ramen van de voorgevel zijn bas-reliëfs in stuc aangebracht die de Schelde en haar bijrivieren voorstellen. Goetghe-buer schreef deze bas-reliëfs toe aan de Brusselse kunstenaar François-Joseph Janssens. Dit kon door het archiefonderzoek bevestigd worden. Ook de prachtige decoratieve muur-en plafondschilderingen in het ronde salon kunnen vanaf nu met zekerheid toegeschreven worden aan Antoine Plateau, een schilder en decorateur uit Doornik. Deze "salon rond" wordt pas sinds 1827 door Goetghebuer als "salon à l'italienne" bestempeld.

Van 1790 tot 1875 werd het Notelaer-veer geëxploiteerd door de familie Van Houwenhove. De veerman en zijn gezin gebruikten de benedenverdie-ping en de tussenverdieping. Op de benedenverdieping exploiteerden ze trouwens een herberg. De herberg was met de tussenverdieping verbonden via een aparte trap. De schipper en zijn gezin hoefden het trappenhuis dus niet te gebruiken. De salons op de bovenverdieping en het trappenhuis waren dan ook gereserveerd voor de hertog en zijn familie. De leden van de hertogelijke familie gebruikten het paviljoen alleen tijdens de zomer-

Buitengezicht van het paviljoen door Pierre-Jacques Goetghebuer (1827)

maanden, als ze in Hingene verbleven. Ze gingen er regelmatig dineren. Het paviljoen diende als vertrekpunt voor wandelingen in de polders Het Zand en Hingenebroek. Hoewel er in de eer-ste helft van de 20ste eeuw nu en dan jachtfestijnen gehouden werden, is het onwaarschijnlijk dat De Notelaer al omstreeks 1800 als jachtpaviljoen werd gebruikt. Hiervoor zijn er geen aanwijzingen in de archiefbronnen te vinden. Het interieur van het paviljoen bevat daarenboven geen enkele ver-wijzing naar de jacht.

In 1876 werd het paviljoen, en meer bepaald het exterieur, voor het eerst gerestaureerd. Er is een kostenraming bewaard gebleven van de restauratie-werken. De raming bestaat uit drie hoofdstukken: metselwerk, schrijn-werk en hang- en sluitwerk, schil-derwerken. De buitenmuren (350 m²) werden geschilderd. De grote opper-vlakte doet vermoeden dat zowel de bakstenen als de natuurstenen muur-vakken geschilderd werden. Wat het interieur betreft, werden alleen schil-derwerken uitgevoerd. De restauratie had tot doel het paviljoen in zijn oude staat te herstellen. Men koos ervoor om bestaande onderdelen zoveel mo-gelijk te behouden en te herstellen in plaats van ze te vernieuwen. Er werden ook geen nieuwe elemen-ten aan het paviljoen toegevoegd. Van een verbouwing is geen sprake.

In 1924 werden opnieuw schilder-werken uitgevoerd in het paviljoen. In 1943 liet de toenmalige rentmeesteres verschillende onderhoudswerken aan het paviljoen uitvoeren. Er werd onder meer een nieuwe tegelvloer gelegd. Er werden ook pleister-, schilder- en behangwerken uitgevoerd.

De restauratie van De Notelaer in 1963-1966 door architect Simon Brigode, in opdracht van toenmalig eigenaar Bernard Camu, drukte een belangrijke stempel op het interieur en exterieur van het paviljoen. Wat er nog restte van afwerkingen op het buitenmetselwerk en houten onderde-len werd toen verwijderd. De begane grond en de tussenverdieping werden aangepast om het nodige basiscom-

Topografische opmeting van het exterieur
(foto Kris Vandevorst VIOE)

fort en bijhorende infrastructuur te herbergen. Het "*salon rond*" werd evenwel minder ingrijpend aangepakt; het lastenboek van 1964 vermeldt het stucwerk, de schilderingen en het parket als vrij goed bewaard.

Architect Léon Scholiers wijzigde in 1984 de binnenindeling zoals die door Brigode was gerealiseerd, ten behoeve van de pas opgerichte vzw De Notelaer.

Tijdens de laatste restauratie door de architecten Guy Demoor en Luc Fornoville in 1991-1992 werd ondermeer de trap voorzien van een betonnen kern.

Het kunsthistorisch onderzoek
Ontworpen door de Franse hofarchitect Charles De Wailly, straalde het paviljoen het prestige uit van zijn opdrachtgevers die tot de hoogste maatschappelijke kringen behoorden. De architectuur en de artistieke uitrusting van De Notelaer zijn dan ook van topkwaliteit.

Charles De Wailly bouwde een internationale carrière uit. Met een briljant uitzicht op de Scheldebocht in Hingene ontwierp hij naar Frans model een paviljoen dat geen gelijke vond in de Lage Landen. Daar was het bouwbedrijf in de 18de eeuw zeer sterk gericht op Frankrijk. In Parijs werden verschillende lokale architecten opgeleid. Daarheen reisde ook de Doornikse schilder Antoine Plateau, na zijn vorming aan de Antwerpse Academie. Na zijn terugkeer werd Antoine Plateau geïntroduceerd in de aristocratische kringen en voerde hij in belangrijke eigentijdse gebouwen decoratiewerken uit. Met een neoklassieke inspiratie creëerde hij harmonische en zeer evenwichtige concepten in een levendig coloriet.

Het veelkleurige parket, één van de blikvangers van De Notelaer, verbergt bovendien een wel heel bijzonder verhaal. Door het ontbreken van 18de-eeuwse geschreven of iconografische bronnen over het parket en door de opmerkelijkheid van de architect tijdens de optekening ervan, kon vastgesteld worden dat deze vloer niet origineel is. Het betreft een later mozaïekparket, een typisch Belgisch kwaliteitsproduct dat furore maakte op de internationale en -wereldtentoonstellingen, in een exclusief, niet commercieel patroon gelegd. Eronder gaat echter wel het originele 18de-eeuwse parket schuil. Het houtanatoomisch onderzoek bracht bovendien nog andere geheimen van dit parket aan het licht (zie verder).

Het materiaaltechnisch onderzoek

Een historisch gebouw bewaart meestal haar historische gelaagdheid in het pakket verf- en afwerkingslagen. Het materiaaltechnisch onderzoek is een integraal onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek en spitst zich toe op de opeenvolgende kleuren en afwerkingslagen die terug te vinden zijn op alle bouwonderdelen, zowel exterieur als interieur. Het materiaaltechnisch onderzoek werd uitgevoerd door middel van visueel onderzoek en door het maken van stratigrafische proefvensters. Bij de stratigrafische proefvensters wordt

van elke laag, die overeenkomt met een bepaalde periode, niet alleen de exacte NCS-kleurenreferentie aangeduid, maar is er ook aandacht voor het verfsysteem, de dikte van de lagen, de aanwezigheid van eventuele preparatie, tussen- en bescherm lagen, de textuur en het uitzicht: mat- glanzend, glad of met zichtbare penseelstreken, gradatie van slijtage, gradatie van vervuiling.

Materiaaltechnisch onderzoek op zich heeft weinig nut als dit niet gelinkt wordt aan de andere parameters van het bouwhistorisch onderzoek: bouwdata, data van latere verbouwingen, wijzigingen, modernisering, stijlaanpassingen, vervanging van bepaalde onderdelen enerzijds en archivalische, iconografische, fotografische, historische en kunsthistorische gegevens anderzijds.

Het materiaaltechnisch onderzoek van de afwerking van de exterieurelementen werd bemoeilijkt door slijtage door klimatologische omstandigheden en door veelvuldige decaperingen tot op de blote steen. Toch konden nog enkele restanten van oudere afwerkingslagen teruggevonden worden. Voor het interieur werden systematisch, ruimte per ruimte, alle bouwonderdelen onderzocht: muren, plinten, vensters, deuren, schouwen, decoratie en in overzichtelijke schema's weergegeven. Deze werden zoveel mogelijk gekoppeld aan gekende data van bouw en latere wijzigingen en vervangingen.

De proefrestauratie van de schilderingen in het Italiaans salon

Nadat "*maître plafonneur*" Emanuel Wattelet de voorbereidende stuka-doorswerken uitvoerde, nam schilder Antoine Plateau tussen kerstmis 1796 en kerstavond 1797 de beschikking voor zijn rekening. Het werd een lichtvoetige, vlot geschilderde compositie, die vooral in de benedenpartij ernstige degradatiepatronen vertoont.

De proefrestauratie behelsde volgende stappen:

- visueel onderzoek van de decoratie en beschikking: drager, verflaggen, afwerkingslagen
- onderzoek naar de bewaringstoestand

- onderzoek naar de geschiedenis van de schilderijen: mate van authenticiteit, origineel materiaal, overschilderingen, wijzigingen, lacunes
- onderzoek van de oorzaken van de degradatie
- onderzoek van de gebruikte technieken
- analyses van proefmonsters door de labo's van het KIK: mortelanalyse, dwarsdoorsneden, bindmiddelen
- noodconservatie van de beschildering in de lunetten, die zware afschilderingen vertoonde
- proefrestauratie, bestaande uit het fixeren, reinigen en re-integreren van de lacunes van een smalle dwarsdoorsnede van de beschildering, van de vloer tot boven in de koepel.

De decoratie van het salon heeft vooral te lijden gehad van vochtproblemen enerzijds en van de incompatibiliteit van de ondergrond met de beschildering. De onderste helft van het salon bestaat inderdaad uit stucmarmer, en daarop is een gedeelte van de beschildering aangebracht. Deze te rigide drager van hoofdzakelijk gips vertoont barsten en opstuwingen. Ook de adhesie van de schildering op deze ondergrond is problematisch. Het probleem is niet nieuw, vermits de beschildering van sommige lunetten in een latere periode vervangen werd door nieuwe composities op gemaroufleurde doeken. Veel minder restauratieproblemen zijn er vanaf de kroonlijst, waar de drager voornamelijk bestaat uit kalk en gips. Op sommige plaatsen zijn er overschilderingen, maar het merendeel van de decoratie is nog origineel. Hoofdprobleem bij de restauratie van het geheel zal de homogeniteit van dit verouderde *Gesamtkunstwerk* zijn: overschilderingen, verkleuringen van de stucmarmeren ondergrond, vervanging van drie lunetten door gemaroufleurde doeken die zich inspireren op de overschilderde composities, verschil in bewaringstoestand tussen bovenste en onderste gedeelte. De proefrestauratie evalueerde alle mogelijkheden, gaande van een pure conservatie van de huidige toestand tot min of meer verregaande ingrepen tot gedeeltelijke reconstructies of zelfs hedendaagse creaties.

Het houtanatomisch en dendrochronologisch onderzoek

Dit deelonderzoek wou in eerste instantie een antwoord bieden op twee heel concrete vragen. Met welke houtsoorten is het parket in het ronde salon samengesteld? En hoe oud is de koepel van het paviljoen?

Na dit onderzoek werden de resultaten gekoppeld aan het bouwhistorisch, interieur- en archiefonderzoek.

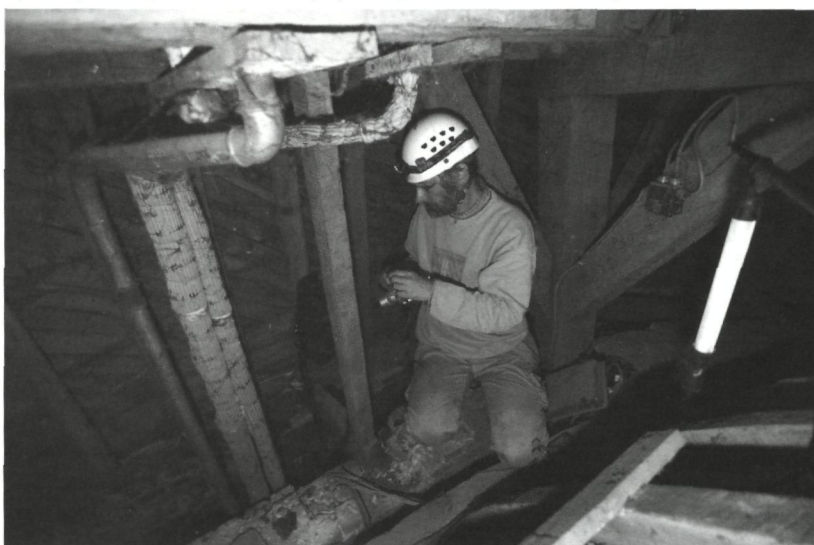
De uitgesproken kleurschakeringen van het parket in het ronde salon vertellen ons dat er verschillende houtsoorten werden gebruikt in het ontwerp. Maar welke houtsoorten zijn dit precies? Om daar een antwoord op te geven, werden de houten plankjes op basis van hun kleur en textuur opgedeeld in verschillende groepen. Van elke groep werden daarna enkele stukken heel gedetailleerd onderzocht. In het parket van het paviljoen werden zo in totaal 8 verschillende houtsoorten geïdentificeerd. De gebieden van oorsprong van dit hout zijn sterk uiteenlopend. Zo komen er zowel inheemse (eik en esdoorn), Afrikaanse (wengé, ebbenhout) en (Zuid-)Amerikaanse en Aziatische houtsoorten (rozenhout, mahonie, palissander) voor; en dus geen notelaarhout, zoals tot nu toe steeds werd aangenomen.

Er zijn enkele eigenaardigheden op te merken als men de houtsoorten in relatie tot het motief van het parket

bekijkt. Zo is de bleekste houtsoort meestal esdoorn. Op verschillende plaatsten waar men esdoorn zou verwachten, bestaat het element echter uit eikenhout. Eén van deze is dus vermoedelijk vervangen door de andere soort tijdens een restauratie. Opvallend is ook de sterke aantasting door houtborende insecten. Deze is enkel in de plankjes van esdoorn actief geweest. Dit komt omdat de overige houtsoorten een hoge biologische duurzaamheid hebben. Esdoorn is echter 'niet duurzaam' en dus gevoelig voor biologische aantastingen.

Op de tweede vraag, naar de ouderdom van de koepel, kan een antwoord verkregen worden door de houten balken die deel uitmaken van de dragende constructie van de koepel gedetailleerd te onderzoeken; meer bepaald door de groeiringen van die balken te gaan lezen en registreren. Deze wetenschappelijke discipline noemt men jaarringanalyse of dendrochronologie. Om de groeiringen te kunnen bestuderen, werden met een holle boor boorkernen uit 5 balken gehaald. Het groeiringpatroon werd onder een microscoop opgemeten en daarna vergeleken met referentiekalenders uit Vlaanderen, Nederland en Duitsland. Op één positie werd een duidelijke overeenkomst gevonden, waardoor de groeiringreeksen meteen gedateerd zijn. Daaruit blijkt nu dat de meest recente groeiring die werd

Opmeting in het spant boven het koepelgewelf (foto Kris Vandevorst VIOE)

Proefrestauratie van de koepelschildering van Antoine Plateau (1797) (foto Kris Vandevorst VIOE)

opgemeten op de balken uit de koepel, gevormd is in 1781. Daar moeten echter nog een aantal jaarringen bijgeteld worden om de ontbrekende groeiringen tot aan de bast te compenseren. Deze zijn verdwenen bij het kantschuren van de balken. De veldatum, dit is het jaar waarin de bomen werden geveld, is daardoor te situeren tussen 1787 en 1808 AD.

Tijdens het archiefonderzoek werden meldingen gevonden dat tijdens de tweede bouwcampagne aan het paviljoen, meer bepaald in 1793, een grote hoeveelheid eikenhout werd verzaagd *"pour la charpente au Pavillon"*. Bovendien wordt er tijdens de zomer van 1793 verschillende keren melding gemaakt van *"het cappen van boomen"* en *"op den plijn van het kasteel aen het corten en cappen van boomen"*. Daaropvolgend, vanaf augustus tot oktober, wordt er herhaaldelijk aan de koepel van het paviljoen gewerkt door de timmerlui.

Het historisch en floristisch onderzoek van de onmiddellijke omgeving

Het archiefonderzoek heeft honderden data aan informatie opgeleverd, ook over het landschap en het landschapsgebruik.

Het historisch onderzoek van de omgeving trachtte hiervan een levendig beeld op te hangen aan de hand van het bodemgebruik in de onmiddellijke omgeving van het paviljoen en op de percelen langsheen de verschillende trajecten die de hertogelijke familie vanaf het einde van de 18de eeuw tot het begin van de 20ste eeuw tussen het kasteel en De Notelaer aflegden. Het bodemgebruik in de polder, gelegen tussen het kasteel en De Notelaer, hangt samen met de geologische stratigrafie. Die bestaat er uit mariene sedimenten uit het Oligoceen waarop zich tijdens het Pleistoceen dekzanden met leemdeeltjes afgezet hebben die op hun beurt afgedekt zijn met een pakket uit het Holoceen, dat voornamelijk bestaat uit veen met daarop alluviale zware klei en kleig zand. De bodem is er vochtig tot nat.

Dijkdoorbraken hebben 'wielen' doen ontstaan en de hertog liet er turfontginning toe. Deze waterpartijen zullen een belangrijke rol spelen in het omgaan met het landschap.

Het bodemgebruik evolueerde in de loop van de jaren naargelang de behoeften en de opportuniteiten die zich aandienen. Er lagen percelen, hooiland, hakhout, bos, grienden en akkerland op de drogere stukken. De onmiddellijke omgeving van De Notelaer verandert pas ingrijpend in de loop van de 20ste eeuw van een louter landelijke omgeving naar een vertuinde site.

Inspeland op de wijzigende visie op *"la belle nature"* passen de hertogen vanaf het einde van de 18de eeuw tot het einde van de 19de en misschien wel het begin van de 20ste eeuw hun trajecten per koets, te paard of zelfs te voet tussen het kasteel en De Notelaer aan. De historische kaarten en de archieven illustreren dit alles op overtuigende wijze.

De volledige site van De Notelaer (het park) en ook de omliggende polders

het Zand en Hingenebroekpolder werden in de loop van 2008 floristisch en dendrologisch geïnventariseerd op basis van vier veldbezoeken. In het totaal werden ruim 270 verschillende wilde en/of in Vlaanderen ingeburgerde plantensoorten waargenomen waarvan ca. 190 binnen het huidige parkdomein bij het Notelaerpaviljoen. Algemeen kan men stellen dat de floristische natuurwaarden van het onderzochte gebied nagenoeg ongewijzigd bleven gedurende de laatste decennia. Dit heeft uiteraard veel te maken met het soort natuur.

De bossen op moerassige terreinen, zoals we die over grote oppervlakten aantreffen in het verkende gebied, kunnen we rekenen tot de robuuste natuur. Door hun geringe toegankelijkheid buiten de paden beschermen ze zichzelf als het ware, als er zich ten minste geen calamiteiten voordoen zoals waterverontreiniging of intensieve wateronttrekking.

Door het zorgvuldige hooilandbeheer binnen het domein rond het Notelaerpaviljoen konden ook de graslandvegetaties zich redelijk goed in stand houden. Ook het maai-beheer van de paden binnen de aansluitende particuliere eigendom, heeft zeker bijgedragen tot de instandhouding van de graslandsoorten.

Er werd niet alleen aandacht besteed aan de natuurhistorische erfgoedwaarden van de plantengroei, maar ook aan de cultuurhistorische erfgoedwaarden van de plantengroei en het landschap. Met andere woorden, de historisch-ecologische evolutie van de plantengroei van het landschap sinds het eind van de 18de eeuw werd meer diepgaand bekeken. Hierbij ging vooral aandacht uit naar twee deelaspecten van de cultuurhistorische erfgoedwaarde: het parkbos en de relictten op het domein die verband houden met de vroegere wijmenteeft (griend).

De architecturale volumestudie met opmeting, het bouwfysisch onderzoek en het onderzoek naar stabiliteit en technieken

Dikwijls beschikt men niet over duidelijke – al dan niet digitale – plan-

nen van de huidige toestand van een monument. Meestal bestaan er enkel papieren ontwerpen van de oorspronkelijke toestand en de verschillende onderhouds- en/of restauratiefasen: zo ook van De Notelaer. Om de bouwtechnische en bouwfysische toestand van een gebouw volledig te kunnen doorgronden, is het nochtans aangewezen om over zeer gedetailleerde – liefst digitale – plannen te beschikken.

Een opmeting is vooreerst de weergave van de bestaande toestand (momentopname). Het object wordt ruimtelijk (lengte, breedte, hoogte) gesitueerd door middel van grondplannen, gevels en doorsneden. Tezelfdertijd wordt genoteerd welke materialen werden aangewend voor muren, plafonds, vloeren, daken enz., en in welke staat ze zich bevinden (aantastingen, lekken, verzakkingen, barsten). De technische uitrusting van het gebouw wordt eveneens genoteerd (elektriciteit, centrale verwarming en sanitair). Uiteindelijk wordt een inventaris gemaakt van het vaste en losse meubilair, als getuige van het gebruik dat van het gebouw wordt gemaakt. Deze fase is het meest fysieke onderdeel, noodzakelijk om het gebouw 'in de vingers' te krijgen.

De opname van de bouwtechnische en bouwfysische toestand toont aan dat er verschillende ingrepen noodzakelijk

zijn. De toestand van het dak heeft het inrotten van een draagbalk tot gevolg gehad in de linkerberging op niveau 3, die een gelijkaardige, maar gelukkig minder dramatische situatie doet vermoeden in de berging aan de andere zijde. Lekkende goten beschadigen de boogvelden van de voorgevel. De technieken, sinds de jaren 1960 gedurig aangepast, zijn dringend aan vervanging toe.

De opmeting laat ook toe sporen van de bouwrevolutie af te lezen. Aanpassingen of wijzigingen zijn soms afleesbaar door het verschil in materiaal of afwerking, of door gewijzigde planindeling. Dit wordt dan gesignaleerd aan de bouwhistorici, die de materiële sporen toetsen aan de archiefbronnen. Het omgekeerde is uiteraard ook mogelijk: zoeken naar sporen op aanwijzing van de bevindingen van het bouwhistorisch onderzoek.

De opmetingsplannen vormen een document waarop de andere disciplines verder kunnen werken, een basis voor eenduidige communicatie (lokaalnummering, situering van onderdelen, technieken zoals beveiliging).

Uiteindelijk vormt de opmeting van de bestaande of huidige toestand een goede basis voor de uiteindelijke restauratie, waarbij de fysische en intrinsieke draagkracht van het gebouw wordt afgetoetst aan de eisen van de gebruiker.

Tot slot

Het grote succes van de studiedag toont de groeiende interesse voor integraal erfgoedonderzoek. Dat niet alleen vermoedens bevestigd, maar ook enkele hardnekkige hypothesen ontkracht werden, maakte het onderzoek en de studiedag bovendien nog boeiender.

De onderzoeksresultaten zullen in het vervolgtraject aangewend worden om tot een geschikt herbestemmingsproject te komen. De eindresultaten van dit integraal erfgoedonderzoek worden in de loop van 2009 door het VIOE gebundeld en uitgegeven in de reeks *Relicta Monografieën*.

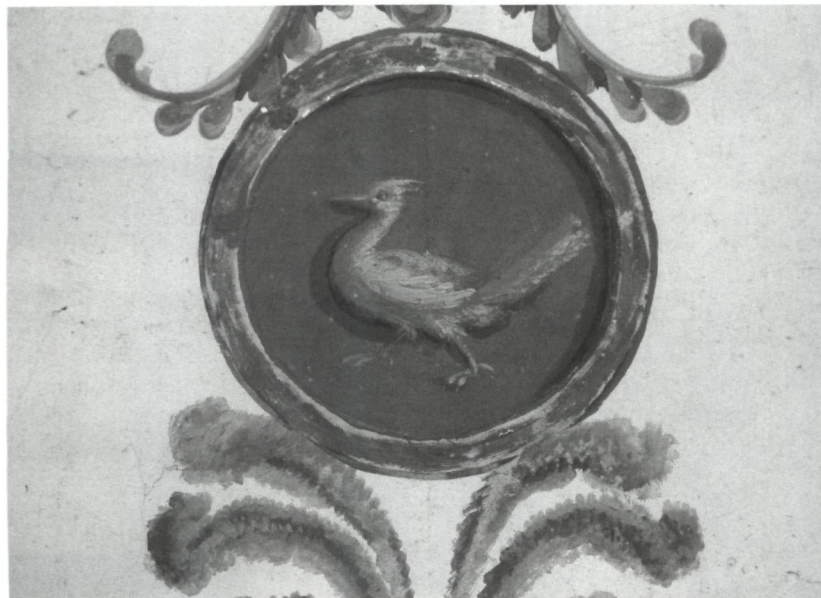
Voor meer informatie over dit project: Joke Buijs, projectcoördinator van De Notelaer, Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed
Joke.Buijs@rwo.vlaanderen.be
www.vioe.be

Katrien Verwinnen

IN ZUIVERHEID LEVEN. HET SINT-AGNESBEGIJNHOF VAN SINT-TRUIDEN. HET HOF, DE KERK, DE MUURSCHILDINGEN

De meeste begijnhoven die in 1998 werden erkend als UNESCO-Werelderfgoed, danken hun faam aan de homogeniteit van de huizen die rond een plein zijn geschikt, met sfeervolle straatjes waar het stedelijke rumoer niet doordringt, of aan de barokke praal van hun kerk. De eigenheid van het begijnhof van Sint-Truiden ligt vooral in het unieke ensemble van middeleeuwse en laat 16de-eeuwse muurschilderingen. Ze werden toevallig ontdekt in 1860 en redden de kerk daarmee van het verval. Al zeer vroeg, in 1933, werd de kerk in bescherming genomen door de Vereniging van de Vrienden van het Begijnhof van Sint-Truiden. In 1935 werd ze ingericht als museum, toen uniek in België. Het waren ook de bewaarde muurschilde-

Detail van de schildering in de koepel, médaillon met een roadrunner (foto Kris Vandevorst VIOE)

ringen die aan de basis lagen van de tweede restauratie van de kerk in de jaren '70 en van het museale project van de provincie Limburg. Dit boek beperkt zich echter niet tot de kerk en haar muurschilderingen, maar behandelt de ruime context van het hele begijnhof. Elf auteurs hebben bijgedragen aan deze rijk gestoffeerde publicatie onder de redactie van Thomas Coomans en Anna Bergmans. Drie thema's komen aan bod: de geschiedenis van het begijnhof, de architectuur van de kerk en de begijnhuizen, en het interieur van de kerk met de muurschilderingen, het kunstpatrimonium en het orgel. De teksten zijn gebaseerd op een grondig onderzoek van het archief en de materiële bronnen.

Deze publicatie, het tweede deel in de nieuwe reeks *Relicta Monografieën* van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE), is het resultaat van een grootschalig en multidisciplinair onderzoek. De eerste fase van het onderzoek gebeurde in opdracht van de provincie Limburg en het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed (PCCE). Het werd in 2004

toevertrouwd aan het KADOC (KU-Leuven). Op basis van de archivalische bronnen werden de geschiedenis van het begijnhof en het leven van de begijnen onderzocht. Daarnaast werd voor het eerst een grondig bouwhistorisch onderzoek van de begijnhofkerk uitgevoerd. In de tweede fase hebben onderzoekers van het VIOE en daarbuiten verschillende bijkomende aspecten van het begijnhof verder bestudeerd.

Het historisch hoofdstuk behandelt de vier fases die de ontwikkeling van het begijnhof kende, vanaf de stichting in 1258 tot aan het langzame verval in de 18de eeuw. In de loop van zijn 540-jarig bestaan kende het hof hoogte- en dieptepunten. Er wordt dieper ingegaan op het leven in het begijnhof zelf, van de spiritualiteit tot de organisatie (Hanne Van Herck). De titel van dit boek, *In zuiverheid leven*, verwijst dan ook rechtstreeks naar het spirituele project van de begijnen, groepen van semi-religieuze vrouwen die aan het begin van de 13de eeuw in het bisdom Luik experimenteerden met een nieuwe en originele vorm van gemeenschapsleven. Het begijnhof in

de periode na de opheffing in 1798 krijgt bijzondere aandacht. Toen werd het privé-eigendom, werd de begijnhofkerk als monument beschermd en vonden er twee grote restauraties van de kerk plaats. Ten slotte werd de kerk het Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst (1979-1997) (Thomas Coomans).

Het tweede hoofdstuk behandelt de architectuur van het begijnhof en werd onderverdeeld in drie delen. In het eerste wordt de begijnenparochie Sint-Agnes met haar topografie behandeld en worden de begijnhuizen architectuur- en bouwhistorisch onderzocht (Marc Laenen). Vervolgens wordt het gebruik en de herkomst van de natuursteen toegelicht (Ronald Dreesen). Ten slotte wordt de complexe bouwgeschiedenis van de begijnhofkerk uiteengezet. Het kerkgebouw zelf is de belangrijkste bron voor het bouwhistorisch onderzoek. Daarnaast werd er beroep gedaan op de archiefbronnen, de iconografische bronnen en het bodemarchief. Het onderzoek maakte het mogelijk om drie hoofdfases in de bouw te onderscheiden en die te dateren in het midden van de 13de eeuw, in de eerste helft van de 14de eeuw en aan het begin van de 16de eeuw (Thomas Coomans). Hier wordt eveneens stilgestaan bij de iconografische betekenis van het paradijsportaal aan de zuidzijde van de kerk (Paul Van den Bremt).

Het interieur van de kerk wordt uitvoerig behandeld in het derde hoofdstuk. De 38 muurschilderingen die ontdekt

werden in 1860 en 1934 worden hier onderzocht. Eerst worden de functie, de betekenis en de context van de muurschilderingen uitgediept. Zij getuigen van de devotie en het spirituele leven van de begijnen (Anna Bergmans). Een afzonderlijke bijdrage handelt over de kostuums op de muurschilderingen die een bron vormen voor de geschiedenis van de kledij, maar evenzeer getuigen van de felgekleurde omgeving van de begijnen aan het begin van de 16de eeuw (Mireille Madou). Daarna worden de restauratie en de conservatie van de muurschilderingen uitgewerkt (Marjan Buyle). Ten slotte worden het interieur met het meubilair en de kunstwerken (Leon Smets) en het orgel uit 1644-1646 besproken. Dat orgel is vandaag het oudste homogene orgel in werking in Vlaanderen (Patrick Roose). Christine Vanthillo verzamelde het hele meubilair en kunstbezit in een overzichtelijke catalogus.

Het 479 pagina's tellend boek is zeer rijk geïllustreerd met prachtige kleurenfoto's en vele plannen. Belangrijke bijlagen vervolledigen deze interessante en mooie publicatie die de eerste wetenschappelijke monografie werd van een begijnhof in Vlaanderen.

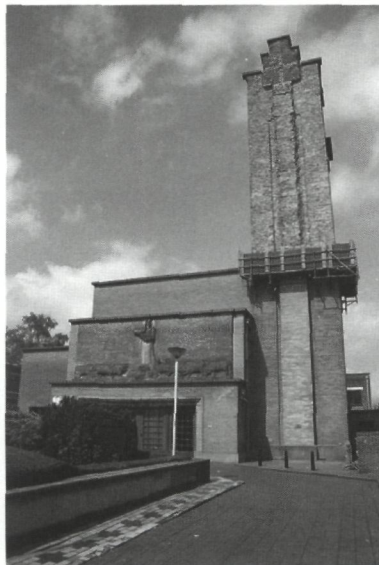
COOMANS T. en BERGMANS A. (red.), *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnes-begijnhof van Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen (Relicta Monografieën, 2)*, Brussel, 2008, ISBN 9789075230000, € 60.
Info en bestelling:
barbara.daveloose@rwo.vlaanderen.be.

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

PELGRIMSKUNST

De tentoonstelling *Pelgrimskunst. Religie en Moderniteit 1910-1940* schetst het verhaal en de context van deze kunstenaarsbeweging uit de eerste helft van de 20ste eeuw. Deze religieuze beweging had twee doelstellingen: het bevorderen van de solidariteit onder de katholieke kunstenaars en het stimuleren van de katholieke kunst door elkaars werk te steunen. De progressieve kunstenaars van de Pelgrimsbeweging (1924-35) streefden naar een monumentale eenheidskunst. De Sint-Walburgiskerk in Antwerpen (1937), een zaalkerk naar ontwerp van architect Flor Van Reeth, is een prachtig voorbeeld. De gevel wordt beheerst door de sobere verticaliteit van het kruis en door een groot bas-reliëf. Binnen is de ruimtelijkheid, met de mooie lichtinval, overweldigend. De glasramen zijn van Eugene Yoors. In 2007 werd dankzij de restauratie de mooie warmgele kleur van de baksteen weer zichtbaar. Ook de Heilig Hartkerk (1937-1939) in Lier, thans in restauratie, werd door dezelfde architect ontworpen en is ook een totaal kunstwerk van architectuur, glasramen en beeldhouwwerk. De kerk is ontworpen

volgens een voor zijn tijd revolutionair concept. Zo is het interieur sober gehouden en geeft een gevoel van ruimte. Architect Flor Van Reeth was ook kunstschilder. In zijn bouwkunst liet hij het artistieke primeren op het technische aspect.

In het eerste deel van de tentoonstelling maakt de bezoeker kennis met een handvol kernpelgrims: de schrijvers Felix Timmermans, Ernest van der Hallen en Dirk Vansina, de architect Flor van Reeth, de musicus Renaat Veremans en de glazenier Eugene Yoors. Het gecontesteerde lidmaatschap van Gerard Walschap wordt eveneens toegelicht. Verder worden ook voorgesteld: Joe English, een postuum lid, erepelgrim Jan Toorop en de 14de-eeuwse mysticus Jan van Ruusbroec. Vervolgens gaat de tentoonstelling op zoek naar verbanden tussen deze vele Pelgrims, zoals de gedeelde oorlogservaring. Tal van originele werken uit publieke en privé collecties belichten gemeenschappelijke thema's zoals het begijnhof en de 'vlucht'. Uit de getoonde schilderijen en publicaties blijkt dat deze kunstenaars op een eigentijdse manier uitdrukking wensten te geven aan hun religieus gevoel. Daarvan getuigt eveneens het laatste deel van de tentoonstelling. Plannen, interieurontwerpen en maquettes belichten een tiental Pelgrimsites. Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Zonnebeke en de Heilig-Hartkerk in Lier komen onder andere het Sint-Lievenscollege en de Sint-Walburgiskerk in Antwerpen en de basiliek van Koekelberg aan bod. Het verhaal van de Boodschapkapel in Heverlee illustreert bovendien dat de Pelgrims hun krachten bundelden voor zulke realisaties, hetgeen resulteerde in zogenaamde *Gesamtkunstwerken*.

De tentoonstelling loopt nog tot 18 januari 2009 in het Timmermans-Opsomerhuis aan de Netelaan 4 in Lier. Open van dinsdag tot zondag van 10-12u en van 13-17u. Gesloten op 25 en 26 december en op 1 januari. Bij deze tentoonstelling hoort een publicatie in de reeks Kadoc/Expo: Rajesh HEYNINCKX, *Pelgrimskunst. Religie en Moderniteit, 1910-1940*.

Naar een persbericht

LUCIEN DE ROECK

"L'étoile de l'exposition 58 a occupé toute ma vie, elle m'a apporté une certaine chance" (De ster van Expo 58 heeft heel mijn leven bepaald, en ze heeft me een zeker geluk gebracht). Deze woorden van Lucien De Roeck getuigen van de eenvoud en nederigheid waarmee de kunstenaar zijn 'oeuvre' beschouwde. De Roeck was een discreet man en een verwoed werker die zich niet veel aantrok van zijn bekendheid. Zes jaar na zijn overlijden brengt het Fonds Lucien De Roeck hem eer. Deze hommage heeft men willen opzetten als een feest voor het leven, de creatie en de vastberadenheid. Door een tentoonstelling treedt Lucien De Roeck uit de schaduw en vindt hij de weg terug naar Ter Kameren waar hij les heeft gegeven. Hij onderhoudt er ons nog tot 25 januari over zijn werk als tekenaar, graficus, typograaf, maker van affiches en maquettes. Een tweetalige catalogus vervolledigt de tentoonstelling en biedt een volledig panorama van de kunstenaar.

Lucien De Roeck keert steeds terug naar de essentie. Hij genoot een opleiding aan Ter Kameren bij Henry van de Velde, die zijn leerlingen de liefde voor het functionele bijbracht, alsook de zuivere, organische vorm die ontdaan is van alle overbodige versiering. Of, naar de woorden van De Roeck: *"In mijn tekeningen ziet men wat men moet zien"*. Als tijdgenoot van Magritte, Delvaux en Mesens, verkent hij de beelden, confronteert hij de vormen en speelt hij ook met kleur, terwijl hij zijn verlangen naar helderheid behoudt en

volledig gericht is op zijn boodschap. Zijn portretten en boten doen ook mee aan die economie van middelen, en illustreren de oprechtheid van een spontane pentekening die leven en poëzie verleent aan zijn onderwerpen. De tentoonstelling nodigt ons uit om binnen te stappen in de 'ster' om de veelvuldige facetten van het zoeken en experimenteren van een geëngageerd man te ontdekken. Een afspraak met beelden uiteraard, maar ook met klank dankzij de film die werd gerealiseerd door Belgavox aan de hand van familie-archieven: 19 minuten om met Lucien De Roeck de genese op te roepen van de bekende vijfbenige ster, symbool van de vijf continenten, maar ook het fresco dat hij uitvoert voor het Koninklijk Circus, zijn gehechtheid aan het theater en aan de stad Antwerpen. Zonder de start van Ter Kameren te vergeten, dat voor die tijd revolutionair was.

Lucien De Roeck, Espace Architecture La Cambre, Flageyplein 19 bis, 1050 Brussel.
Nog tot 25 januari 2009, dagelijks, behalve op maandag, van 11u tot 18u.
Info Jean-Michel Meyers, 0497.42.60.89
www.lucienderoeck.be

Open monumentendagen

Benny Buntinx

20 JAAR OPEN MONUMENTENDAG**Aanleiding en opzet**

2008 was zowel voor het Vlaams, Waals als Brussels Hoofdstedelijk Gewest een jubileumjaar waarin 20 jaar Open Monumentendag werd gevierd. Reden genoeg om een aantal activiteiten te organiseren, zoals een gezamenlijk Belgisch bedankingsfeest en een Europees Forum over Erfgoed

en Dialoog. Naar aanleiding van dit forum werd er in opdracht van de drie Gewesten aan het enquêtebureau Ipsos gevraagd naar de bekendheid en de perceptie van het evenement te peilen bij de Belgische bevolking. Ook de communicatie over en de deelname aan de Open Monumentendagen waren onderwerp van de bevraging. Onderstaand artikel geeft enkele opvallende conclusies en aanbevelingen voor de toekomst weer. Overigens voerde het coördinatiecentrum Open Monumentendag zelf een publieksonderzoek (bezoekersbevraging op de dag van het evenement zelf) uit in 2007. Door het verschillend opzet van beide onderzoeken kwam men soms tot verschillende resultaten. Het leek ons een meerwaarde om waar nodig de verschillen in deze tekst te duiden.

Belangrijkste conclusies en aanbevelingen**Bekend en bemind**

Niet minder dan 94% van de Vlamingen kent de Open Monumentendag en zo'n 27% van hen nam er al ooit aan deel. Dit is uiteraard een schitterende score. Een teken dat de communicatie over de Open Monumentendag goed zit en dat het evenement ondertussen een vaste waarde werd. Daarbovenop geniet de Open Monumentendag van een heel goed imago. Maar liefst 82% van de ondervraagden vindt het evenement een prima idee. Anderzijds weet het grootste deel van de respondenten niet dat de Open Monumentendag deel uitmaakt van een grotere Europese beweging en kent 94 % van de Belgen geen enkele van de drie thema's op het moment van het onderzoek. Een aanwijzing dat een thema weliswaar een belangrijke leidraad en inspiratiebron is voor de Lokale OMD Comités van de steden en gemeenten (de feitelijke lokale organisatoren) voor de samenstelling van een programma, maar dat het voor de bezoeker in de eerste plaats om het gebouw zelf gaat, ongeacht het thema. Een kanttekening bij dit alles is het moment waarop de enquête werd afgenomen: tussen 25 augustus en 4 september; een periode net voor de

grote media- en promotiecampagne waarin het thema in de verf wordt gezet.

Deelname en potentieel

Ruim 1 op 4 Vlamingen zegt al ooit te hebben deelgenomen aan de Open Monumentendag. Dit gaat dus over meer dan anderhalf miljoen mensen! Zeker bij de hoger opgeleiden en de 50-plussers is er een hoge participatie. Uit het publieksonderzoek van 2007 gehouden bij ruim 1400 deelnemers blijkt daarenboven dat een grote groep onder hen trouwe klanten zijn die al tal van keren meededen en die vaak meerdere locaties per monumentendag bezoeken.

Jongeren (18 tot 34 jarigen), lager opgeleiden en gezinnen met kinderen zijn minder aanwezig op de Open Monumentendag. Het blijft een uitdaging om ook deze mensen te bereiken. Overigens komt een doorsnee bezoeker alleen of met partner. De helft van de ondervraagden die nog niet deelnam aan een Open Monumentendag kan geen duidelijke reden geven waarom hij of zij dit nog niet deed. Van diegenen die dit wel kunnen, vermeldde amper 18 % een gebrek aan interesse. Er blijft dus nog een groot groeipotentieel.

De voornaamste redenen tot deelname zijn het kunnen bezoeken van monumenten die anders niet toegankelijk zijn en interesse in geschiedenis. De gratis toegang is eveneens belangrijk. De Lokale Comités dienen er dan ook voor te zorgen dat er ieder jaar een voldoende gevarieerd en divers aanbod is. In tegenstelling tot bv. Wallonië zijn de meeste mensen in het dichtst bevolkte Vlaanderen niet bereid zich ver te verplaatsen. De bezoeken worden afgelegd in een straal van maximum 10 kilometer rondom de woonplaats. Het lijkt het dan ook erg belangrijk extra te focussen op de regionale media om de lokale OMD-boodschap te verspreiden in samenspraak met de Lokale Comités. Verdere ondersteuning van eerder op het grote publiek gerichte programma's als Vlaanderen Vakantieland is uiteraard welkom. Het Monumentenmagazine en de publieks-

website worden intensief gebruikt om zich te informeren over het programma.

TV en informele bronnen

Bij de bronnen waar men informatie haalt over OMD scoort TV heel hoog (40%). Dit komt niet overeen met de enquête van 2007. Op het moment van de bevraging is er bovendien nog niet veel informatie over OMD op TV geweest. Toch bevestigt dit dat het voor OMD belangrijk is op dit medium aanwezig te zijn.

Verder valt het in beide onderzoeken op dat mond aan mond reclame een belangrijke informatiebron is.

Ook over het zich informeren over het programma zelf lopen de resultaten van de onderzoeken uiteen. Blijkt uit het bekendheidsonderzoek dat drie vierden van de ondervraagden beweert zich niet te informeren, dan slinkt dit aantal tot 37% in de enquête van 2007. Overigens komen ook hier weer de lokale media (stadskrant, gemeentelijk infoblad, brochure van een bepaalde stad) als belangrijke kanalen naar voor: zowat een kwart van de mensen haalt informatie over het programma uit deze bronnen. De website scoort hier zelfs nog iets beter met 27% en ook het over heel Vlaanderen verspreide Monumentenmagazine doet het goed met bijna 23%.

Toekomst

De Open Monumentendagen hebben in de huidige formule een zeker plafond bereikt. Toch blijft er nog heel wat groei mogelijk en zeker bij bepaalde bevolkingscategorieën. Zo wil het coördinatiecentrum zich blijvend en gericht inzetten naar jongeren. Zij zijn de groep die het minst wordt bereikt... maar uiteraard ook de toekomst!

Gezien OMD bij de deelnemers onvoldoende gepercipieerd wordt als gezinsdag kan hier tweeledig op ingespeeld worden: streven naar een gezins- en jongerenvriendelijker benadering op de dag zelf en werken aan een continue sensibilisering doorheen het jaar. De Lokale Comités zijn al overbevraagd om de dag zelf in goede banen te leiden, waardoor een specifieke jongerenbenadering op de dag zelf of de week

nadien meestal een te zware extra belasting is. De tweede piste lijkt in dat geval een meer gericht en duurzame benadering.

Ook voor de groep van de lager opgeleiden dient de nodige inspanning geleverd te worden.

Conclusie

Het bekendheidsonderzoek heeft voldoende aangetoond dat de Open Monumentendag na 20 jaar een vaste waarde is en dat er nood is aan een jaarlijks weerkerend, inhoudelijk sterk, maar ook voldoende laagdrempelig en gratis evenement waarbij openstelling een essentieel argument blijft en dit voor een zo ruim mogelijke groep mensen.

Daarnaast is er ook behoefte aan en ruimte voor verbreding en een specifieke doelgroepgerichte jaarwerking, zowel voor jongeren als volwassenen om bepaalde noden/hiaten in te vullen. Eventueel kan gedacht worden aan nieuwe formules. Het Coördinatiecentrum OMD zal dan ook in 2009 onderzoeken welke pistes hiertoe kunnen bewandeld te worden.

Benny Buntinx

EUROPEES ERFGOEDFORUM ERGOED EN DIALOOG

Op 23 en 24 oktober werd in Brussel het eerste Europees Erfgoedforum gehouden. Het evenement was een initiatief van de Raad van Europa (met steun van de Europese Commissie) en werd, ter gelegenheid van de 20ste verjaardag van de Open Monumentendagen in België, gezamenlijk georganiseerd door de drie Gewesten, de Duitstalige Gemeenschap en de Koning Boudewijnstichting. Aan deze eerste, succesvolle editie namen meer dan 160 erfgoedexperts deel vanuit heel Europa. De Europese Erfgoedforums zullen een jaarlijkse internationale ontmoetingsplaats vormen voor alle geïnteresseerden, zowel professionele als vrijwillige, die betrokken zijn bij de duiding en verbreding van en de communicatie over het erfgoed.

Brussel 2008: Erfgoed en Dialoog

Het eerste Europees Erfgoedforum stond in het teken van Erfgoed en Dialoog, ter gelegenheid van het Europese Jaar van de Interculturele Dialoog. Toegang tot het erfgoed is een onderdeel van het recht om deel te nemen aan het culturele leven, zoals bepaald in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Dit houdt niet alleen in dat de fysieke toegang van het publiek tot culturele goederen gestimuleerd wordt, maar ook dat erop wordt toegezien dat de betekenis en de waarden die zij overbrengen in onze samenleving gemakkelijk te begrijpen zijn. Een multicultureel Europa wordt gekenmerkt door uitwisseling en mobiliteit. Binnen dit kader wint het duiden en uitleggen van erfgoed alleen maar aan belang, als men uitgaat van het streven om iedereen de mogelijkheid te bieden zich te herkennen en zijn wortels terug te vinden in één of meer erfgoedgemeenschappen, en tegelijk de cultuur van anderen te kunnen erkennen en aanvaarden.

Interactieve discussies

Het format van de eerste dag van het Forum sloot geheel aan bij het thema. Tijdens ronde-tafeldiscussies werden onderwerpen aangesneden als de perceptie van erfgoed en het gevoel van eigenheid dat het opwekt, en de manieren waarop het publiek het zich in verschillende culturen toeëigent. Aan elke tafel debatteerden 10 deelnemers onder leiding van een discussieleider. De resultaten van deze gesprekken werden ingevoerd in een centraal computernetwerk, waarna het *editorial team* deze synthetiseerden tot een kort overzicht van wat alle parallele discussies hadden opgeleverd. Deze werden vervolgens gepresenteerd aan de deelnemers.

Een paneldiscussie over *De bijdrage van erfgoed aan de promotie van de dialoog* door vijf experts, geleid door de animatoren van de dag, Mark Hongenaert en Natasha Walker, en een aantal korte presentaties tijdens de zogenaamde "*Speakers' Corner*" gaven de deelnemers extra stof tot nadenken. De reacties op het interactieve format waren zeer positief. Deelnemers gaven aan dat ze het prettig vonden om ac-

tief bezig te zijn, in plaats van passief te luisteren zoals bij veel conferenties het geval is. De discussies vonden ze verder nuttig voor hun eigen werkveld.

Op vrijdag 24 oktober was – naast het presenteren van de eerste conclusies van het donderdaggedeelte – de presentatie van de resultaten van een landelijke imagostudie over de Open Monumentendagen in België één van de belangrijkste programmapunten. Deze enquête bevestigde het zeer positieve beeld dat men in ons land van het evenement heeft. Daarnaast hield Dame Liz Forgan, voormalig Voorzitster van het *Heritage Lottery Fund*, Verenigd Koninkrijk, een inspirerende *key-note speech* waarin ze haar toekomstvisie voor erfgoed uiteenzette.

Begin 2009 zal de Raad van Europa het rapport over het eerste Europees Erfgoedforum publiceren. Wij komen hier later op terug.

Benny Buntinx

OPEN MONUMENTENDAG VLAANDEREN 2009: ZORG

In 2009 focust de Open Monumentendag op het erfgoed dat te maken heeft met het geestelijk, lichamelijk en maatschappelijk welzijn van de mens: de aspecten van zorg die bepalend waren voor architectuur en inrichting, de gebouwen die speciaal voor allerlei vormen van zorg werden opgetrokken, de parken en andere landschapsvormen die bij zulke instellingen behoren, de sporen van zorg die archeologen terugvinden. Zoals steeds staat op Open Monumentendag waardevol onroerend erfgoed van vóór 1975 centraal.

Zorg in het Ancien Régime

Zorg voor de mens, is zorg voor lichaam en geest. Het inzicht in die samenhang varieerde naargelang de periode in de geschiedenis en hield min of meer gelijke tred met de evolutie van een intuïtieve naar een meer wetenschappelijke aanpak.

Op enkele uitzonderingen na is er voor de eerste duizend jaar van onze tijdrekening weinig archeologisch, laat staan onroerend erfgoed dat getuigt van de zorgverstrekking in onze streken. De eerste duidelijke tekenen vinden we tussen de 10de en de 12de eeuw, met de oprichting van hospitalen voor opvang van pelgrims.

Algauw werd daar ook aan ziekenzorg gedaan. Het uitgangspunt was vooral liefdadigheid, mede omdat men op die manier zijn hemel hoopte te verdienen. De Kerk speelde dan ook een belangrijke rol. Ze ontfermde zich weliswaar meer over de ziel, maar voor het lichamelijke welzijn had ze toch een leger-tje heiligen klaarstaan. Je kon geen kwaal bedenken of er was een sint die ze zou genezen. Kerken, kloosters en kapellen waren – en zijn vandaag vaak nog – met hun beelden, altaren en reliëfs de *interface* voor contact met de wonderdoener. En natuurlijk was er, via lering en rituelen, ook de zielzorg zelf, die in zekere zin als zorg voor de geest kan worden beschouwd.

In de meer aardse zorg stonden de hospitalen centraal. Ze werden opgericht met schenkingen van privépersonen en bestuurd door leken of kloosterlingen, onder een nogal eens wisselend gezag van de stedelijke en/ of kerkelijke overheid.

Lange tijd hadden die hospitalen echter niets te maken met wat wij daar vandaag onder verstaan. Het waren huizen voor gasten, waar reizigers, daklozen, bejaarden en zieken één zaal en soms ook het bed deelden. Mensen kregen er onderdak, iets te eten en te drinken. De zieken werden verzorgd, maar van echte geneeskunde was er geen sprake. Veel verandering kwam daar niet in toen er specifiekere instellingen ontstonden, zoals godshuizen voor bejaarden, dolhuizen, pesthuizen, leprozerieën, infirmerieën in kloosters of begijnhoven, passantenhuisen enz. Eeuwenlang stond zorg voor zieken en bejaarden gelijk met het vrijwel uitzichtloos beoefenen van de werken van barmhartigheid.

Hetzelfde gold voor de armenzorg. Die was in kerkelijke en later vooral in stedelijke handen. Vooraanstaande

burgers stonden onbezoldigd in voor de bedeling van giften aan behoeftige ingeschrevenen van de stad. Ook hierbij speelden liefdadigheid en godvrezendheid een rol, maar tegelijk was armenzorg een manier om controle uit te oefenen op de talloze paupers en om de maatschappelijke overlast van bedelarij en criminaliteit te beperken. Zo werd, vooral vanaf de 17de eeuw, getracht om alle bedelaars, landlopers en armen onder te brengen in een centraal huis van bewaring per stad of gewest. Aan de wortels van dat kwaad, de oorzaken van de armoede werd echter weinig gedaan. In de loop der tijden werd de armenzorg weliswaar wat beter georganiseerd. In elke parochie werd zo een Armentafel of een Heilige Geesttafel opgericht die hun middelen vooral uit testamentaire schenkingen haalden. Naast de bedeling van behoeftigen voorzagen deze armentafels onder meer doktershulp, begrafenissen en gratis onderwijs aan behoeftige kinderen; voor zover hier uiteraard de middelen toe waren.

19de en 20ste eeuw

De zieken- en armenzorg van het *ancien régime* was, vooral in de steden, al bij al behoorlijk georganiseerd. Via hervormingen in de Franse tijd, met onder meer de oprichting van de Administratieve Commissies der Burgerlijke Godshuizen en de Burelen van Weldadigheid, kunnen we de ontwikkelingsgeschiedenis ervan trouwens lijnrecht doortrekken tot bij onze OCMW's. Die Burelen van Weldadigheid, die instonden voor hulpverlening aan thuiswonende behoeftigen, waren ook actief op het platteland. En de in ere herstelde kloosters namen overal weer hun rol op in de zorg. Zo ontstonden vanaf de 19de eeuw ook buiten de steden bejaardentehuizen, weeshuizen, ambulante ziekenzorg en eveneens onderwijsinstellingen.

Tegelijk gingen visie en wetenschappelijke benadering er fors op vooruit, met voorop een groeiende aandacht voor hygiëne, preventie en positieve beïnvloeding van de gezondheid. Dit leidde tot nieuwe voorzieningen zoals badhuizen, openbare parken, zwembaden en andere sportinfrastructuur.

Zelfs de sanering van krottenwijken, de evoluerende stedenbouwkundige aanpak en de aanleg van waterleidingen, rioleringen en andere nutsvoorzieningen beoogden onder meer een verbetering van de volksgezondheid.

Van een zelfde orde waren de verbeteringen in de huizen: efficiëntere verwarming en verluchting, opkomst van de badkamers enz. Het (beroeps)onderwijs speelde dan weer in op de huishoudelijke aspecten van hygiëne en gezondheid. Het streven naar volksverheffing was immers nadrukkelijk aan de orde.

Ook de concepten voor architectuur, inrichting en uitrusting van zorginstellingen hielden gelijke tred met de nieuwe inzichten. Zo speelde het 19de-eeuwse België, via sturing door de Hoge Raad voor Hygiëne, een voortrekkersrol in de vernieuwing van de ziekenhuisbouw. De belangrijkste kenmerken van die vernieuwing waren de onderverdeling in paviljoenen en de vermindering van het aantal bedden per ziekenzaal.

In de 20ste eeuw ging die interactie tussen de evoluerende geneeskunde en architectuur door. Zo verloor de paviljoenbouw stilaan terrein omdat er intussen andere middelen waren om besmetting tegen te gaan. Tegelijk behoorden de 20ste-eeuwse ziekenhuizen tot de eerste openbare gebouwen die volop putten uit de verworvenheden van het modernisme.

Bovendien breidde de zorgverstrekking in de 19de en 20ste eeuw zowel kwantitatief als inhoudelijk sterk uit. Dat had uiteraard zijn weerslag op het aantal en de diversiteit van de voorzieningen. In dit verband valt er te denken aan allerlei al dan niet gespecialiseerde of academische ziekenhuizen, aan kraamklinieken, militaire hospitalen, hulp-posten en noodziekenhuizen, dokterswoningen, dagcentra, poliklinieken, psychiatrische instellingen, revalidatiecentra, preventoria, sanatoria enz. Daarnaast zijn er – voor zover ze in een waardevol gebouw gevestigd zijn – de apotheken, laboratoria en farmaceutische bedrijven, onderzoekscentra, artsopleidingen in universiteiten, de scholen voor verpleging en paramedische of sociale beroepen.

Sociale zorg

Ook die sociale sector had en heeft zijn infrastructuur: vondelingen- en weeshuizen, bejaardentehuizen, huizen voor daklozen, landloperskolonies, heropvoedingsgestichten, gebouwen waar OCMW, Kind en Gezin en andere dienstverleners werken.

Bovendien is het bouwen zelf een taak van deze sector, met name van de sociale huisvesting. Ook daarvan gaat de voorgeschiedenis terug tot in de middeleeuwen. Denk aan de godshuizen, de hofjes of beluiken en gangen, vooral in de grote steden. Zoals de hele sociale sector, raakte ook deze dienstverlening vanaf de 19de eeuw meer geïnstitutionaliseerd met het ontstaan van sociale woningbouwmaatschappijen die soms enorme projecten ontwikkelden.

Tegelijk was er de traditie van huisvesting en eventueel andere zorg, verbonden aan de arbeid. Eigenlijk gaat ook die terug tot in de middeleeuwen. In zekere zin was het lijfeigenschap zo'n systeem, zij het vanuit een ander wereldbeeld en in een totaal verschillende sociaaleconomische situatie. Het verdween dan ook vooral omdat het economisch zwaartepunt verschoof naar de opkomende steden en omdat het duurder werd dan loonarbeid of verpachting. De binding tussen werkverschaffing en huisvesting bleef echter bestaan. Denk aan de inwonende meiden en knechten in herenboerderijen, kastelen of patriciërswoningen, aan pachthoeven, arbeiderswoningen en soms hele *cités*, door industriële gebouwd voor hun personeel.

Van gilde tot zuil

Een aanverwant systeem was dat van onderlinge zorg tussen leden van dezelfde gilde. Na de Franse Revolutie, die de gilden en ambachten afschafte, keerden dergelijke vormen van mutuele ondersteuning terug, maar dan vooral geënt op levensbeschouwelijke en politieke samenhang. Dit had te maken met de bekende verzuiling. De zorgverlening speelde daarin een zeer belangrijke rol via eigen ziekenfondsen, vakbonden, verzekeringen, coöperatieve organisaties en winkels, zowat alle reeds vermelde zorginstellingen, de jeugdbewegingen, volkshuizen, paro-

chiezalen en andere cultuur-, ontspannings- of sportinfrastructuur. Ook de scholen, internaten, jeugdverblijfscentra en vakantiekolonies en zelfs de toneelkringen, fanfares en harmonieën... niets ontsnapte aan de verzuiling van wieg tot graf.

Zorg voor de doden

Zorg voor de doden behoort tot de oudste vormen van zorg. De sporen van rituele begraving gaan dan ook ver terug in de tijd. Denk maar aan de tumuli of de restanten van Romeinse begraafplaatsen.

De recentere geschiedenis van deze zorg valt zowat overal te illustreren: de begraving in de kerken, op kerkhoven en later buiten de bewoonde centra. Zowel de aanleg van de begraafplaats als de individuele graven of grafmonumenten, maar ook de gebouwen van begraafplaatsen blijven onze aandacht waard. Daarnaast zijn er de mortuaria en funeraria in ziekenhuizen, maar ook de steeds zeldzamer wordende ateliers van steenkappers en grafkunstenaars.

Zorg en landschap

Niet alleen de zorg voor de doden laat zijn sporen zien in het landschap. Dat bevat ook vele getuigenissen van zowel de gezondheidszorg als de sociale zorg. In het stedelijk landschap gaat het vooral om de stedenbouwkundige inpassing van grote ziekenhuizen en sociale woningbouw. En op enkele plaatsen vindt men ook nog restanten van een oude kruidentuin, indertijd noodzakelijk voor de farmacie van het hospitaal.

Buiten de stad was het soms het landschap zelf dat bepalend werd voor de inplanting en ook wel voor de harmonieus ingepaste architectuur van zorginstellingen. Voor sanatoria en preventoria bijvoorbeeld werd een gezonde omgeving van bos of zee uitgezocht. Sommige instellingen bezitten ook een eigen tuin of zelfs een uitgestrekt park ten behoeve van de patiënten.

Het thema en de monumentenzorg

Tijdens de openstelling kunnen ook de typische uitdagingen van de monumentenzorg aan bod komen. Zoals gesteld, zijn de architectuur en inrich-

ting van zorginstellingen mee geëvolueerd met de wetenschap en techniek waarop die zorg steunt. Diezelfde wetmatigheid geldt ook bij monumentenzorg voor zorgmonumenten. In dat geval zal de erfgoedwaarde doorgaans ondergeschikt zijn aan het gebruik van het gebouw. Ook bij herbestemde zorggebouwen rijst de vraag echter of er altijd voldoende nagedacht wordt over de mogelijkheden om beide te verzoenen.

Hoe stem je deze gebouwen af op de hedendaagse behoeften? Hoe kunnen modernisering en respect voor erfgoedwaarde samengaan? Is er eventueel nood aan herbestemming en wat zijn daar de problemen? Wie wordt er bij de mogelijke oplossingen betrokken? Het zijn vragen waarmee elke beheerder van zorgpatrimonium vroeg of laat wordt geconfronteerd.

Colloquia

Werner Wouters

**VAN BASISBEHOEFTE
NAAR MEERWAARDE:
COLLOQUIUM EN
LUSTRUMVIERING VAN HET
OVERLEGCOMITÉ VAN DE
VLAAMSE ONTGINNERS,
SINT-NIKLAAS
23 OKTOBER 2008**

Het Overlegcomité van de Vlaamse Ontginners (OVO) is een organisatie die ontginners van oppervlaktedelfstoffen (zand, leem, klei) en van grind verenigt. Het is een jonge organisatie die opkomt voor de belangen van de sector van de ontginning en tracht met eensgezinde standpunten te wegen op het beleid.

Frans D'Haese, voorzitter van OVO, gaf in een korte openingstoespraak een historiek van de vereniging en wat ze heeft bereikt. De OVO ontstond uit zes professionele verenigingen en het ontstaan van die koepel is het tastbare resultaat van een belangrijke mentaliteitswijziging ten opzichte van de 20ste eeuw. Belangrijk is dat OVO zich ontpopte tot een volwaardige en vol-

wassen gesprekspartner, die constructief heeft meegewerkt aan de opmaak en de uitwerking van het Oppervlaktedelfstoffendecreet en zich steeds constructief opstelt voor alle gesprekspartners.

Toch wringt er wat bij de ontginners: er is een zekere problematische verhouding met het maatschappelijk draagvlak, wat zorgt voor een zekere tegenwerking op de verschillende beleidsniveaus (lokaal, provinciaal, gewestelijk), en het bijgevolg moeilijk maakt om beslissingen rond ontginningen en hun zonering te genereren.

In een eerste referaat schetste Jan Van Roo, diensthoofd ALBON (in de wandelgangen beter gekend als Natuurlijke Rijkdommen), de geschiedenis van de groeven en graverijen (wet uit 1919) tot het Oppervlaktedelfstoffendecreet (2004) en de recentere uitvoeringsbesluiten. Bij de bespreking van de procedures werd de ambtelijke stuurgroep (met vertegenwoordigers uit 7 gewestelijke beleidsdomeinen) vermeld, die het ontwerp van Bijzondere Oppervlaktedelfstoffenplannen (BOD's) bespreekt en van advies voorziet voor de Vlaamse Regering. Het was ook de eerste en enige maal die dag dat de term "onroerend erfgoed" viel. Jan Van Roo sprak uitdrukkelijk de wens uit ter attentie van de ambtelijke stuurgroep leden om soepeler de BOD's te bespreken.

Na de pauze sneed Rudy Meeus, afdelingshoofd Afvalstoffenbeheer OVAM, het onderwerp van de alternatieven voor de primaire grondstoffen uit de ontginningen aan, met name de grondstoffen die 'gewonnen' worden bij infrastructuurwerken, en alternatieven als baggerspecie en ruimingsspecie van rivieren.

Hierna sprak Marleen Evenepoel, Administrateur-generaal van het Agentschap Natuur en Bos (ANB), over de steeds beter wordende contacten met de ontginningssector en de kansen op natuurontwikkeling in de nabestemming van de ontgonnen groeves. Interessant detail in de toespraak was dat ANB zelf een zeer grote grootgrondbezitter is, met name een 70 000 ha grond in eigendom heeft.

De vertegenwoordiger van de Boerenbond refereerde naar het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, en stelde dat met de ruimtebalans de landbouwsector steeds de verliezende partij was, en dit evenzeer tot uiting kwam in de verhouding bestemming voorafgaand aan de ontginning en de bestemming erna. Bijna zonder uitzondering wordt landbouwgrond omgevormd tot een ontginningszone, maar slechts zeer uitzonderlijk wordt landbouw als nabestemming ingevuld.

De voorzitter van Natuurpunt, Walter Roggeman, besprak de lange weg die Natuurpunt had afgelegd om te komen van een zuivere strijdvereniging tot een zeer geaccepteerde en acceptabele gesprekspartner. Hij wees eens te meer op het gegeven dat het betrekken van alle partners bij het bespreken van knelpunt dossiers – zoals bij ontginnings- en vaak het geval is – in een vroege fase de meeste kans op succes biedt, succes in die zin dat de verschillende gesprekspartners, mits een echte luisterbereidheid voor de gesprekspartner, met opgeheven hoofd naar de achterban kan teruggaan omwille van het bereikte resultaat.

In het panelgesprek werd gedebatteerd rond nabestemmingen, de plaats van de landbouw in de ontginningsproblematiek en de alternatieven voor duurzame, of beter gezegd, spaarzame ontginning van onze Vlaamse natuurlijke rijkdommen. Deze alternatieven zijn bij winning vaak minderwaardig en hebben nog een secundaire behandeling nodig om volwaardig te worden, wat ze tegelijkertijd duurder maakt dan de primair ontgonnen delfstoffen. De ontginningssector wees er op dat ontginning van deze primaire (bouw)stoffen zelf steeds tijdelijk is, en dat dit perspectief een belangrijke rol

De voormalige zand- en grindgroeve in Opgimbie (foto P. Van den Hove)

kan spelen in het maatschappelijk aanvaardbaarder maken van de ontginningsproblematiek. Voor onroerend erfgoed geldt echter vooral dat herstelbaarheid van wat verdwenen is nauwelijks mogelijk is, en dit werd niet meegenomen in het debat omwille van het ontbreken van een vertegenwoordiger van de onroerend erfgoedsector.

Een vertegenwoordiger van het kabinet van minister Hilde Crevits rondde het colloquium af.

M&L

Ruben Willaert

MAASEIK – MUURSCHILDERINGEN

Naar aanleiding van het artikel van Marjan Buyle en Christine Vanthillo, *Vondst van vroeg 16de-eeuwse muurschilderingen in Maaseik*, in *M&L*, jrg. 27, nr. 4, juli-augustus 2008, *Binnenkrant*, p. 6-8, wilden we toch een kleine verduidelijking publiceren. De muurschilderingen in de Sint-Jacobskerk van Maaseik kwamen aan het licht tijdens fase 2 van de restauratiewerken. De werkzaamheden aan het interieur omvatten onder andere het herstellen van het meubilair en het volledig herschilderen van het interieur, op basis van de resultaten van het stratigrafisch onderzoek. De opdrachtgevers van de restauratiewerken zijn de Orde der Eerwaarde Kruisheren in België vzw. De werken werden onder leiding van het Architectenbureau Erik Martens & Partners uitgevoerd door de hoofdaannemer Verstraete & Vanhecke nv. Ruben Willaert bvba stond als onderaannemer onder andere in voor het vrijleggen en de conservering van de muurschilderingen.

Het restauratieproject kwam tot stand dankzij subsidiëring door het Agentschap RO-Vlaanderen Onroerend Erfgoed Limburg, de provincie Limburg, de Stad Maaseik en de Orde der Eerwaarde Kruisheren in België vzw.

André Verstraeten

EENDENKOOIEN IN VLAANDEREN

Niets is volmaakt. Bij het artikel van André Verstraeten, Désiré Karelse en Aernout Zwaenepoel, *Eendenkooien in Vlaanderen: verborgen, meestal verdwenen en bijna vergeten*, in *M&L*, jrg. 27, nr. 5, september-oktober 2008, p. 33-69, dient rekening te worden gehouden met volgende errata:

- p. 35 : de *Legenda* bij de figuur moet vervangen worden door onderstaande: ILLUSTRATIE INVVOEGEN
- p. 45, 1ste kolom, 30ste lijn: "uit dus" moet zijn "dus uit".
- p. 47: kaart 1 moet kaart 4 zijn, en omgekeerd.
- p. 48, 1ste kolom, 3de-laatste lijn: "was er op strook" moet zijn "was er op een strook".
- p. 49, 2de kolom, 22ste lijn: "zon" moet zijn "zo'n".
- p. 50, 1ste kolom, voorlaatste lijn: "door regionale" moet zijn "door de regionale".
- p. 54, tekst bij de onderste foto: "Roger van aloen" moet zijn "Roger van Caloen".
- p. 55, 2de kolom, 16de lijn: "rijgher" moet zijn "rijgherie".
- p. 55, 2de kolom, 18de lijn: "cygn" moet zijn "cygnes".
- p. 55, 2de kolom, 21ste lijn: "Coy" moet zijn "Coye".
- p. 60, 2de kolom, 10de lijn: "vange" moet zijn "vangen".
- p. 66, bijschrift: "eternitplaten" moet zijn "eternietplaten".
- p. 68-69, eindnoten (26) en (81): "HOOGE F." moet zijn "HOOGHE F."
- p. 71-72, *Summary*: lees "duck decoy(s)" i.p.v. "duck cage(s)", "decoyman" i.p.v. "cage man", "duck decoy(s)" i.p.v. "duck trap(s)".
- p. 71, 1ste kolom, 26ste lijn: lees "concerning 23 Flemish duck decoys" i.p.v. "concerning/about 23 duck traps/cages".
- p. 72, 1ste kolom, 3de-laatste lijn: lees "they are, from a cultural-historical point of view, rare and unique natural monuments" i.p.v. "these are rare and unique precious natural monuments".

M&L citaat

"Herinneringen zijn als wijn: naarmate zij ouder worden winnen zij aan geestigheid en smaak.

*De oorzaak ligt in de wondere bedwelmingen van het geheugen dat, hoe dieper het peilt,
hoe schoner het de beleefde dingen maakt.*

*Hoe vaak hebt gij het al niet van ouderen moeten horen, dat alles vroeger zo geheel anders
en zoveel beter was! Denk vooral niet dat zij logen. Maar hun kijk op de waarheid is de uwe niet,
omdat gij zoveel jeugdiger ogen hebt, en zo zoveel rijkere ervaringen."*

Herman Teirlinck, *Het Brusselse klimaat van de Belle Epoque. Het stadsbeeld*, in VAN SCHOOR J.,

Herman Teirlinck. Brussel 1900, Manteau, 1981, p. 10-11.

gerend deel uit van het monument als het geheel van de historisch gegroeide substantie.

Met de bevoegde orgeldeskundigen en met de verantwoordelijken voor dit kerkgebouw wordt thans onderzocht welke de mogelijkheden zijn voor een verder onderzoek van de nu niet bereikbare muurgedeeltes. De kwaliteit van de ontdekte kunstwerken noopt in elk geval tot het bedenken van creatieve oplossingen. Na het blootleggen en de conservatiebehandeling kan de organisatie van een eventuele toegankelijkheid en publiekswerking overdacht worden. Voorlopig worden de kerkbezoekers uitvoerig geïnformeerd door middel van geïllustreerde panelen (11) en fotoreportages die regelmatig zullen geactualiseerd worden. Een persconferentie resulteerde reeds in diverse artikels in de pers en interviews voor televisieprogramma's, waardoor het grote publiek geïnformeerd werd over de vondsten.

De latere bezoekers zullen in elk geval de steile middeleeuwse torentrap moeten beklimmen om een glimp van de muurschilderingen op te vangen, maar verhoogt deze 'drempel' niet het boeiende van een half verborgen schat?

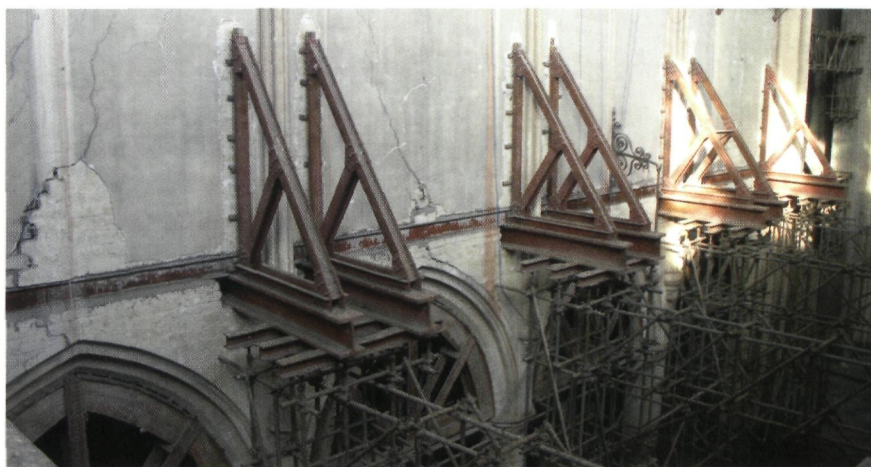
Marjan Buyle is erfgoedonderzoeker en verantwoordelijke voor de conservatieploeg van het VIOE

EINDNOTEN

- (1) Het archivalisch onderzoek wordt uitgevoerd door Patrick De Greef, als voorbereiding van de interieurrestauratie.
- (2) Het materiaaltechnisch onderzoek wordt uitgevoerd door Johan Grootaers, eveneens met het oog op de opmaak van het bestek voor de binnenrestauratie.
- (3) Een grondig onderzoek van deze schilderijen zal uitgevoerd worden in een later stadium van de werkzaamheden door Marjan Buyle en door Anna Bergmans wat het iconografische en stilistische luik betreft. Het zal gepubliceerd worden in *Relicta*, het wetenschappelijk tijdschrift van het VIOE. Het onderzoek zal aangevuld worden met de verdere vondsten die hopelijk achter de orgelkast zullen revoorschijn komen.
- (4) Zie voor deze problematiek: BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw*, Leuven, 1998.
- (5) MULDER-BAKKER A. en CARASSO KOK M., *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden*, Hilversum, 1997, p.36.
- (6) TIMMERS J.J.M., *Symboliek en iconografie der Christelijke kunst*, Roermond-Maaseik, 1947, nr. 2057; AURENHAMMER H., *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. 1, Wenen, 1959-1967, p. 437-453; KIRSCHBAUM E. en BRAUNFELS W. (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Rome, 1973, dl. V, kol. 496-508; *Sint-Kristoffel. Vita, Cultus, Iconografie* (tent.cat.), Deurle, 1984; RAGER C., *Dictionnaire iconographique de peinture*, 1998, p. 121-122.
- (7) DAY M., *100 heiligen*, Kerkdriel, 2003, p. 70.
- (8) Met dank aan Paul Behets, Dieter Viaene en Willy Van de Vijver voor het signalement.
- (9) MULDER-BAKKER A. en CARASSO KOK M., *op.cit.*, p. 145.
- (10) Een eerste verkennend onderzoek van pigmenten en bindmiddelen werd uitgevoerd door Marjan Buyle en Els Jacobs tijdens de BRK-workshop *La chimie sur chantier et dans l'atelier de restauration*, gegeven door Luciana Ruata van de universiteit van Torino op 13 en 14 oktober 2008.
- (11) Met dank aan VIOE-collega's Kris Vandevorst voor de opeenvolgende opnamesessies en Nele van Gemert voor de vormgeving van de informatiepanelen.

NAAR SANTIAGO DE COMPOSTELLA EN TERUG: BOUWGESCHIEDENIS EN STABILITEITSPROBLEMATIEK VAN DE SINT-JACOBSKERK IN LEUVEN

De schoorconstructie van de langsmuren van het schip van de Sint-Jacobskerk. De scheuren in het metselwerk zijn duidelijk zichtbaar (foto D. Nuytten)

Het komt gelukkig maar zelden voor, dat de bezoekers van een kerk niet zozeer oog hebben voor de kunstwerken in haar interieur, de esthetiek van haar architectuur, de betovering van de lichtinval, maar dat integendeel éénsgezind een prangende vraag op ieders lippen brandt: "is het nog de moeite om een kerk in dergelijke staat te behouden?" of zelfs sterker: "kan een dergelijke kerk überhaupt nog gerestaureerd worden?" Het antwoord op de eerste vraag hangt natuurlijk nauw samen met het (h)erkennen van de architectuur- en kunsthistorische waarde van het gebouw. Maar de voormelde tweede variante

van dezelfde vraag is minder omfloerst en het antwoord erop hangt niet zozeer af van de aanwezige erfgoedwaarde(n) van het gebouw, als wel van de technische mogelijkheid tot behoud en tot oplossing van de stabiliteitsproblemen.

DE SINT-JACOBSKERK

Deze bijdrage is gewijd aan een dergelijk, gelukkig zeldzaam, gebouw, waar de vraag van het behoud niet zozeer afhangt van de waardestelling, wel integendeel, maar van de technische haalbaarheid: de Sint-Jacobskerk in Leuven. Ten gevolge van dringende stabiliteitsproblemen is de kerk in 1963 bui-

ten gebruik gesteld en gesloten. Het is zonder twi-
fel een belangwekkend gebouw omdat het een
unieke getuige is van de overgang van de romaanse
naar de gotische architectuur in Brabant. Maar nu
ook omdat het lijdt onder een prangend stabiliteits-
probleem: in 1963 wordt acuut instortingsgevaar
gevreesd en sindsdien staat het gebouw leeg.

De erbarmelijke toestand van het kerkgebouw, nu
reeds meer dan veertig jaar na sluiting, desaffectatie
en leegstand, stelt bijkomend een specifiek pro-
bleem van mogelijk hergebruik. Maar welke functie
er ook geschikt zou blijken te zijn, eerst moet steeds
het probleem van de stabiliteit opgelost worden. In
een latere fase kunnen de verantwoordelijke dien-
sten en de toekomstige ontwerper van de restaura-
tie- en aanpassingswerken uit hoofde van de nieuwe
functie, in nauw overleg met de stabiliteitsingenie-
urs, tot een oplossing komen. Deze oplossing is bij
voorkeur gebaseerd op een concept dat stoelt op
een minimum aan interventies, in combinatie met
de meest geschikte functie die het gebouw weer een
toekomst kan geven. Een juist inzicht in de stabili-
teitsproblematiek is hierin uiteraard cruciaal.

OP DE ROUTE NAAR COMPOSTELLA

In het gehucht met de naam 'Biest' of 'Byst', ge-
legen in het moerasige gebied op de westelijke oever
van de Voer ontstaat op het einde van de 12de eeuw
buiten de eerste stadswal de Sint-Jacobsparochie
(1). De Sint-Jacobskerk ligt te midden van zijn
kerkhof, omringd door een lage muur met smeed-
ijzeren hekwerk. De kerk is van gemiddelde grootte,
met een lengte van ongeveer 50 meter en een breed-
te van 36 meter (de lengte van de dwarsbeuk). De
hoogte onder het gewelf van de middenbeuk en
dwarsbeuk bedraagt 20 meter. De gewelven van de
zijbeuken bevinden zich op 8 meter hoogte, dat van
het koor op 14 meter. Het gebouw bevat compo-
nenten van verschillende bouwstijlen: een wester-
toren uit de romaans-gotische transitieperiode, een
driebeukig gotisch en laat-gotisch schip van vijf
traveeën, een laatgotische dwarsbeuk en een classi-
cistisch koor.

De Sint-Jacobskerk bevindt zich, zoals de naam van
de heilige aan wie de kerk gewijd is, doet vermoeden,
op een belangrijke pelgrimsroute naar Santiago de
Compostella (2). De route loopt van Keulen
over Aken en Maastricht naar Leuven en gaat ver-
der door naar Brussel om daar aan te sluiten op de
tak van Utrecht naar Parijs. Om van Maastricht

▲ De zuidzijde van de stadplan van Leuven in 1649 (Joannes BLAEU, Novum ac Magnum Theatrum Urbium Belgicae Regiae, Amsterdam 1649)

naar Leuven te komen zijn er twee trajecten moge-
lijk, hetzij over Diest en Hasselt, hetzij over Tonge-
ren, Sint-Truiden en Tienen. In Leuven staan drie
overnachtingsmogelijkheden ter beschikking van
de pelgrims: het Sint-Laurentiushospitaal uit 1290
aan de Brusselsestraat, ook wel het Sint-Jacobshos-
pitaal genoemd omwille van zijn ligging in de Sint-
Jacobsparochie, het Sint-Nicolaashospitaal uit 1333
in de Vlamingenstraat en het Sinte-Geneviëvehos-
pitaal uit 1356.

In 1454 wordt de Sint-Jacobskerk bij bemiddeling
van de Bourgondische hertog Filips de Goede ver-
heven tot collegiale kerk, waarbij het in onbruik
geraakt kapittel van Incourt, nu in Waals-Brabant,
naar Leuven wordt getransfereerd (3). Op deze
wijze verwerft de kerk binnen het Leuvense paro-
chiewezen dezelfde rang als de hoofdkerk van de
stad, de Sint-Pieterskerk. De meeste kanunniken
van het kapittel zijn eveneens professoren aan de
universiteit (4). Tot aan zijn opheffing onder de
Franse Revolutie, blijft het kapittel van Sint-Jacobs
nauw verbonden met de universiteit: de deken van
het kapittel is tevens de conservator van de univer-
siteitsprivileges. Tot het kapittel hebben enkele
invloedrijke figuren behoord, zoals theologiepro-
fessor Francis de Campo, die in 1559 de eerste bis-
chop van 's-Hertogenbosch wordt en nadien bis-
chop van Antwerpen (5).

DE BOUWGESCHIEDENIS: DE ROMAANSE SINT-JACOBSKERK

Een zo goed mogelijke kennis van de bouwgeschiedenis van de kerk is uitermate belangrijk om de huidige stabiliteitsproblemen te begrijpen. De bouwgeschiedenis van de kerk reveleert immers al een aantal interessante gegevens over de structurele problemen die het gebouw in de verdere loop van zijn bestaan heeft gekend, en waarop verderop in deze bijdrage uitgebreid zal ingegaan worden (6).

De eerste vermelding in een visitatietekst van een Sint-Jacobskerk dateert van 1183 (7). Een volgende gekende vermelding dateert uit het jaar 1222 (8). Algemeen wordt aangenomen dat een eerste kapel gebouwd wordt aan het einde van de 12de eeuw. De huidige westertoren van de kerk zou omstreeks 1220-1235 gebouwd zijn, en is daarmee het enige restant van het eerste kerkgebouw. Deze datering komt voort op basis van vergelijkingen met twee andere romaanse bouwresten in Leuven, namelijk het inkomportaal van het voormalige Sint-Pietershospitaal, de zogeheten Romaanse Poort in de Brusselsestraat en de toren van de Leuvense Sint-Geertruikerkerk in de gelijknamige abdij (9). Tijdens een archeologisch onderzoek, vindt kanunnik R. A.

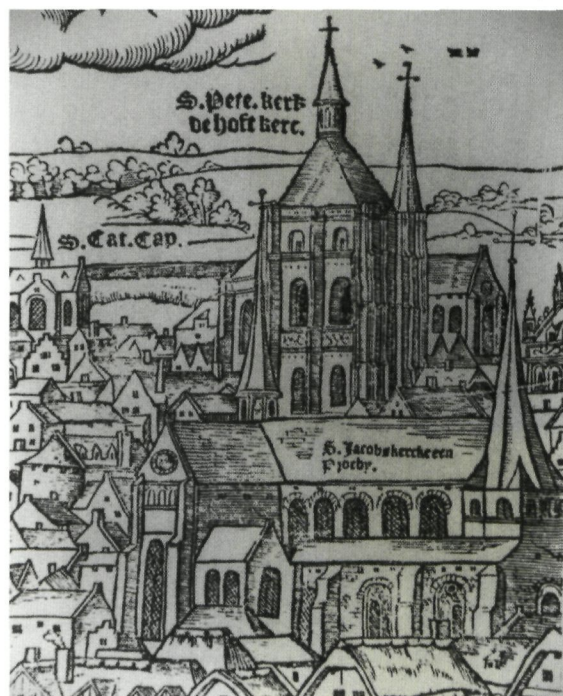
Lemaire in 1943 restanten van een oude zuidwestelijke traptoren en van vroegere zijbeuken aansluitend op het centrale kerkvolume (10). Verdere gegevens over de architectuur van de romaanse kerk zijn echter niet gekend (11). Het is evenmin duidelijk wanneer deze kerk precies wordt afgebroken. Vermoedelijk heeft ze wel steeds te kampen met stabiliteitsproblemen: al zeer vroeg en misschien zelfs nog tijdens de bouw zelf, rond 1225, wordt het portaal van de westertoren dicht gemetseld (12).

DE TWEE BOUWFASEN VAN DE GOTISCHE KERK IN 13DE EN 14DE EEUW

De geleidelijke afbraak van de romaanse kerk en de simultane constructie van de eerste bouwphase van de huidige gotische kerk voltrekt zich vermoedelijk rond het einde van de 13de eeuw, in het tijdsinterval 1290-1300. Oorspronkelijk wordt voor de afdekking van de middenbeuk van het schip enkel aan een houten plafond of gewelf gedacht, zoals dit ook het geval is voor de Sint-Geertruikerkerk of de Begijnhofkerk te Leuven (13). De laatste decennia van de 13de en de eerste helft van de 14de eeuw betekenen een periode van voorspoed voor Leuven en er zijn

▼ De noordoostelijke zijde van de Sint-Jacobskerk ("nr. 30") zoals voorgesteld in het panoramisch gezicht op Leuven uit 1604 van Jodocus Vander Baren (uit Van Even E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven 1895)

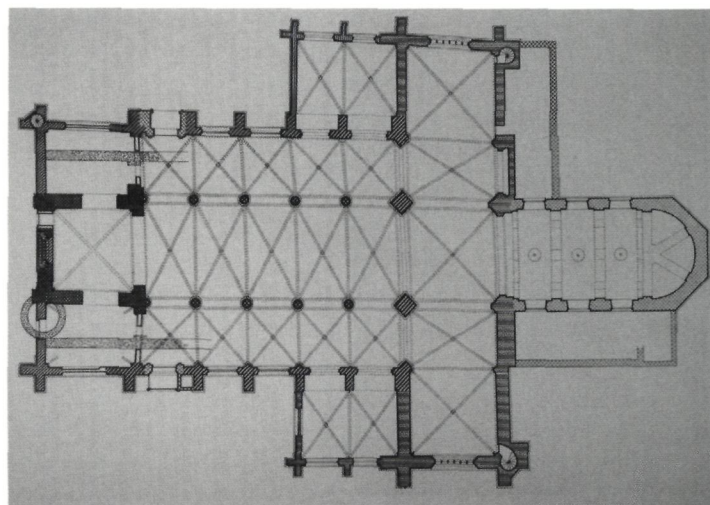
▼ Centraal op dit detail uit het panoramisch zicht op Leuven uit ca.1540 is het onvoltooid westwerk van de Sint-Pieterskerk te zien, met op de voorgrond de noordzijde van de Sint-Jacobskerk (Leuven, Stedelijk Museum, Prentenkabinet: centrale detailopname uit de 19de-eeuwse heruitgave van J. Petit naar de originele houtsnede van A. Woensam)

in die tijd meerdere grote gotische bouwverven aan de gang zoals, naast de Sint-Jacobskerk, deze van beide voormelde kerken en de Dominikanerkerk: ook hier is het aanvankelijk niet de bedoeling om stenen gewelven te voorzien, zoals blijkt uit de relatief genomen lichte en lage zuilen en hun detaillering (14). De kerk is bedoeld om een vlakke houten zoldering te krijgen (15). Dit is uiteraard een belangrijk gegeven in het licht van de stabiliteitsproblematiek van de Sint-Jacobskerk. De aanwezigheid van steunberen is evenmin een bewijs voor een eventuele intentie tot overwelfen aangezien in het Leuvense meer kerken voorkomen waarvan het schip, ondanks de voorziene uitwendige steunberen en lichtbogen, toch initieel van een vlakke zoldering is voorzien: men denke hierbij aan de begijnhofkerk, de Sint-Geertruikerk en de oudste fase van de dominikanerkerk.

De tweede gotische bouwperiode wordt gesitueerd in de periode 1305-1317 en luidt een redelijk grondige wijziging in van het oorspronkelijke bouwplan, dat voortaan uitgaat van een veel hogere middenbeuk en, niet onbelangrijk: stenen gewelven, die echter pas veel later zullen gerealiseerd worden (16). Tijdens deze tweede fase worden de hoge muurdelen boven de al bestaande zuilen en boogopeningen van de langse muren van de middenbeuk van het schip gebouwd alsook de langse muren en vermoedelijk ook de gewelven van de zijbeuken.

Op 2 januari 1350 slaat de bliksem in op de kerk, die zwaar beschadigd wordt (17). De stad betaalt datzelfde jaar nog als bijdrage voor de herstellingswerken de voor die tijd grote som van 116 ponden: "*Item van den brande te werne ter Byst-kerke, in 2 januario, 116 lib. 2 stuyvers payments*", een som die wordt aangevuld door de vrijgevigheid van de parochianen (18). In 1351 wordt een glasraam in het herstelde koor geplaatst zoals blijkt uit de stadsrekeningen van dat jaar: "*item, meestere Janne den glasemaker, van eenre vinster, die de stad ter Byst, in die kerc maken dede, 17 sculde, 30 st.*" en "*Item, van yserwerf ane die glesene vinster in den chore ter Byst, 8 lib* (19)." De dan vermoedelijk al herstelde nieuwe koorpartij wordt dus in 1351 definitief in gebruik genomen: op dat ogenblik situeert het koor zich ter plaatse van de huidige en later gebouwde viering, "*in het cruyswerf*" (zie verder) (20). De gotische kerk met een sober basilicaal plan en een relatief bescheiden koorpartij, waarschijnlijk van opzet enigszins vergelijkbaar met de Sint-Jan-de-Doperkerk van het Groot Begijnhof of de dominikanerkerk, is daarmee voorlopig voltooid.

UITBREIDING VAN DE GOTISCHE KERK IN DE 15DE EEUW

In de 15de eeuw wordt het bedehuis te klein bevonden en een derde gotische bouwperiode treedt in, samenvallend met de toenmalige economische bloei van de stad en nog vóór de sociale onrust wanneer de gilden de almacht van de gevestigde patriciërsfamilies aanvechten. De kerk wordt op dat moment ook verheven tot collegiale kerk, na de incorporatie van het kapittel van Incourt in 1454. Deze bouwperiode wordt gesitueerd in een tijdsbestek beginnend ruim vóór het jaar 1465 en eindigend in het jaar 1535 (21). De kerk wordt in die periode uitgebreid met een grote dwarsbeuk, die mogelijks reeds grotendeels is opgetrokken tegen omstreeks het jaar

▲
Grondplan van de
Sint-Jacobskerk
(uit *Bouwen door de
eeuwen heen*, deel
I: Provincie Brabant,
arrondissement
Leuven, p.226)

▼
De Sint-Jacobskerk
(noordzijde) zoals
voorgesteld in een
houtsneede van
L. Van Peteghem,
waarin vermoedelijk
de 16de-eeuwse
toestand wordt
weergegeven
(uit Van Even E.,
*Louvain Monumental,
L'Eglise de Saint-
Jacques en 1578*,
Leuven 1860)

▼ De Sint-Jacobskerk in 1918, gezien vanuit het zuid-westen (foto IRPA-KIK, Fototheek, inv.nr. B19640, onbekende fotograaf)

1410 (22). Er wordt rond 1467 een vieringgewelf gebouwd, ter plaatse van de oude koorpartij en in de richting van een nieuw geplande koorbeuk. Dit laat toe te veronderstellen dat de dwarsbeuk tegen die tijd voltooid is (23). Tegelijkertijd wordt er opnieuw ook aan de middenbeuk van het schip gewerkt: er wordt een houten tongewelf aangebracht dat voltooid is in 1465.

Als bouwmeester voor de uitbreidingswerken is waarschijnlijk een toen illustere inwoner van de Sint-Jacobsparochie aangesteld, Mathieu De Layens, stedelijke meesterwerkman. De Layens is dan tegelijkertijd als ambtenaar in stadsdienst betrokken bij de bouw van het transept van de Sint-Pieterskerk, de hoofdkerk van Leuven. De Layens wordt in 1467 door kerkmeester Jan Pynnock belast met de bouw van het nieuwe koor "*buyten het cruyswerck*" ter vervanging van het oude koor dat zich dan zoals al vermeld "*in het cruyswerck*" bevindt (24). Uitgaande van enkele zeldzame iconografische bronnen, moet dit nieuwe koor vermoedelijk een rechte koorafsluiting hebben gehad (25). Het is niet uit te sluiten dat dit koor, gezien zijn zeer sobere opstand en spaarzame gevelarchitectuur, uitgevoerd in baksteen en met een pannendak, als een voorlopige oplossing bedoeld is. De aanwezigheid van een dichtgemetste spitsboog in de eerste travee van de noordelijke dwarsbeuk wijst op een oorspronkelijk geplande ambitieuzere koorbeuk met kooromgang, die echter nooit is gebouwd (26).

De grote nieuwe dwarsbeuk wordt, vermoedelijk eveneens onder bouwmeesterschap van Mathieu De Layens, opgericht in de tijdspanne tussen 1467 en 1488. Ook hier zijn vermoedelijk planwijzigingen doorgevoerd, wellicht nog tijdens de bouw zelf. De oostelijke gevel van de dwarsbeuk bevat namelijk duidelijke sporen van grote gotische raampartijen. Deze worden in 1485 dicht gemetseld: "*Uutgeve aen de dachuren van den twee vensteren, in Onser Vrouwen choir, toe te metsene, vanden twee sijden van den bucke te metsene en van den ouden steenwerke, dat uuten voirs. twee vensteren gedaen was, te verhouden*" (27).

In 1484 besluit het kapittel om een houten vieringtoren op te richten om de kerkklokken erin onder te brengen (28). Het timmerwerk wordt toevertrouwd aan "*meester Laureys Sprancx, der stadtmeeester van Thienen*", die daarbij de plannen van Jan Bercheyck volgt: "*aen meester Janne Bercheyck, van eenen beworpe van der tymmeringhen van eenen torre opt cruyswerck en van den steke totten voirgenoemden wercke te maken*" (29). Het metselwerk wordt uitgevoerd onder leiding van Jan De Mesmaker, die dan Mathieu De Layens als stedelijk meesterwerkman te Leuven is opgevolgd. De toren is voltooid in het jaar 1485: op 14 april van dat jaar worden op de spits een ijzeren kruis van horlogemaker Hendrik Peeters en een gouden windvaan aangebracht, vervaardigd door Jan De Roever en verguld door schilder Arnould Vander Phalizen (30). Deze toren wordt ten gevolge van zijn verwaarloosde toestand in 1735 afgebroken.

VERHOOGING EN OVERWELVING VAN DE MIDDENBEUK VAN HET SCHIP

In de jaren 1534 tot 1535 wordt de middenbeuk van het schip voorzien van de huidige stenen gewelven. In de uit archiefmateriaal gekende beschrijving van deze werken, is echter ook sprake van een 'nieuwe beuk', waaruit door historische onderzoekers wordt afgeleid dat de huidige lichtbeuk van het hoofdschip later is toegevoegd en eveneens uit het begin van de 16de eeuw stamt. Op deze verhoging is aanvankelijk opnieuw een vlakke houten zoldering aangebracht.

De stenen gewelven worden in minstens twee verschillende bouwcampagnes ingebouwd tussen de bestaande langsmuren, zoals eveneens duidelijk blijkt uit de hierna geciteerde beschrijving. De

▲ Interieur van de middenbeuk van het schip van de Sint-Jacobskerk (gezien naar het oosten) met het duidelijk zichtbaar verschil in hoogte tussen de dwarsbeuk en het 18de-eeuwse koor, toestand in 1942 (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A29383, onbekende fotograaf)

▲ Interieur van de middenbeuk van het schip van de Sint-Jacobskerk (gezien naar het westen) met het orgeldok-saal tegen de oostmuur van het romaanse westwerk, toestand in 1942 (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A29417, onbekende fotograaf)

▼ Interieur van de noordelijke zijbeuk van de Sint-Jacobskerk (gezien naar het oosten) met de gotische gewelven, toestand in 1942 (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A29380, onbekende fotograaf)

► Interieur van de zuidelijke zijbeuk van de Sint-Jacobskerk (gezien naar het oosten) met de gotische gewelven, toestand in 1942 (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A29382, onbekende fotograaf)

overwelfingswerken voor het laatste deel van het schip, aansluitend op de westertoren, zijn besteld door de kerkmeesters Jan van der Goos en Jan Haveloos, die de werken toewijzen aan de Leuvense metser Jan van der Stricke (31): "...dat oick bekinden gedaen te wesenen den nyeuwen bueck inden kercken van St. Jacobs voirs. te volwercken in alder vueren ende manieren, alzo de twee percken vanden selven buecke gewelft zijn, beghinnende ende wel sluytende aen twelwe voirwerck ende soe strijckende ende wel ende werckelijck sluytende opten torre vanden voirs. kercken... (32)" Hieruit blijkt dat de twee oostelijke traveeën al overkluisd zijn, terwijl de drie westelijke traveeën nog moeten overwelfd worden.

De ribben en sluitstenen van deze tweede fase zijn uitgevoerd in Gobertange steen, door de steenkappers Jan Troch, Pieter Coremans en Laurens Van Wayenberghe: "Item Jan Troch, sone wijlen Jans, Pieter Cooremans, sone wijlen Peeters, en de Lauwereys van Wayenberghe, sone wijlen Jans, alle woenende te Lovenen, in praesentia hebben verdingt ende bekint verdingt te hebben tegen Jacoppe vanden Scricke, sone wijlen Jans, gelijk de voirs. Jacob bekinde aen hen verdingt te hebben, te leveren alle de ozyven metten

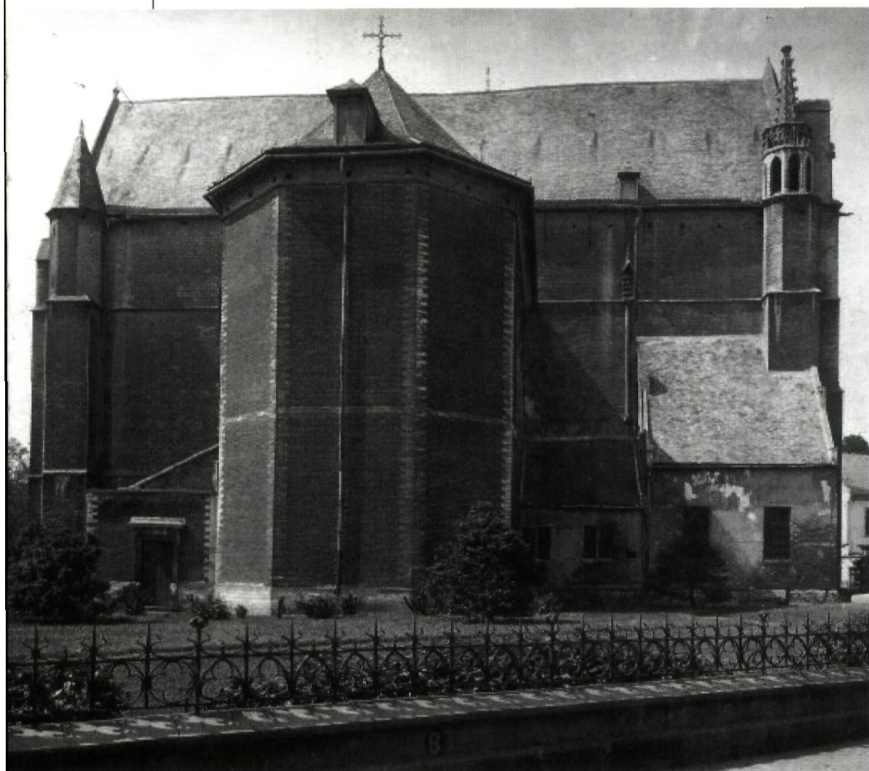
slotsteenen die de voirs. Jacob behoevenen sal wesen totten welffsel vanden buecke inden kercken van Ste Jacobs te Lovenen goet ende gene steen sonder gaten gelijk Gobbertings steen oft beter..." (33). Op 3 juni 1535 worden zij voor hun werk betaald ten belope van 146 "florins Carolus" (34).

DE BOUWWERKEN IN DE 18DE EN VROEGE 19DE EEUW

De tweede helft van de 16de eeuw, getekend door de godsdienstoorlogen en de uitbraak van de pest in 1572, luidt voor de Sint-Jacobskerk een periode van verval in, die pas tegen het einde van de 18de eeuw enigszins overwonnen wordt. Omstreeks het jaar 1703 wordt het Sint-Jacobsgasthuis, waar pelgrims onthaald worden, institutioneel ingebracht in het patrimonium van de Sint-Jacobskerk, vermoedelijk om de precaire financiële toestand van de kerkfabriek aan te zuiveren (35). Omstreeks 1785 geeft het kerkkapittel opdracht tot de bouw van het nieuwe, huidige classicistische koor ter vervanging van het 15de-eeuwse koor, dat reeds in de winter van 1784 is afgebroken (36). Het interieur

▼ Zicht op het 18de-eeuwse koor van de Sint-Jacobskerk, toestand in 1918, aangebouwd vanaf 1785 aan de veel hogere gotische dwarsbeuk (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. B19650, onbekende fotograaf)

▼ Interieur van de Sint-Jacobskerk, zicht op het 18de-eeuwse koor, toestand in 1942 (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A29334, onbekende fotograaf)

van het nieuwe koor wordt in een sobere classicistische stijl uitgedost, gedomineerd door monumentale pilasters in Corinthische orde.

Maar de strubbelingen op het einde van de 18de eeuw zorgen ervoor dat het koorinterieur pas vele jaren later, onder het Hollands Bewind in 1824 zijn definitieve afwerking krijgt, waarbij de stijleenheid met de al afgewerkte decoratie getrouw aangehouden wordt. Naar aanleiding van de feestelijkheden rond de 450ste verjaardag van het "*Saint Sacrement de Miracle*" krijgt het koor een vernieuwd hoofdaltaar, uitgevoerd door de Mechelse beeldhouwer Van Geel (37). Het koor van de Sint-Jacobskerk vormt hiermee een voor de stad Leuven haast uniek voorbeeld van classicistische religieuze bouwkunst. Dat de interesse voor deze architectuurstijl evenwel nog relatief jong is, mag blijken uit het feit dat de kerk in 1938 is beschermd, met uitzondering van het koorgedeelte. Dat laatste is pas sinds 1987 beschermd als monument (38). Vandaag blijken waterschade en zwamaantasting hier vernietigend werk te hebben geleverd.

STABILITEITSPROBLEMEN DOOR DE EEUWEN HEEN

De kerk heeft reeds van bij de vroegste bouwactiviteiten te lijden gehad van stabiliteitsproblemen. Ze heeft dan ook al enkele restauratie- en herstelcampagnes achter de rug. Al in de 15de eeuw blijkt er nood geweest te zijn aan een algehele restauratie, zoals de reconstructie van de gewelven van de zijbeuken in de 15de eeuw doet vermoeden (39). In 1485, het jaar van de voltooiing van de klokkentoren op de viering, worden de gewelven van de noordelijke zijbeuk herbouwd ten gevolge van dreigend instortingsgevaar, waarvoor ramen voorlopig worden dicht gemetst: "*uutgeve aen de dachuren van den twee vensteren, in onser Vrouwen choir, toe te metsene, vanden twee zyden van den bucke te metsene en van den ouden steenwerke, dat uuten voirs. twee vensteren gedaen was, te verhouden* (40)." Aansluitend wordt ook de zuidelijke zijbeuk omwille van de duidelijk instabiele toestand opnieuw overwelfd vanaf 1487: "*weder af te brekene de vorscreve gestreve, naest Sinte-Jacobs choir, ter Biest wert, omme datse al gesoncken was uut huren wercke, en was gescepen corts neder te vallene* (41)." Bovendien blijft het tot op

▼ Noordzijde van het schip, met zicht op de posterieur aangebouwde 16de-eeuwse bakstenen kapel en de vervormde luchtbogen, die van ijzeren versterkingen zijn voorzien (toestand 1942) (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. A31175, onbekende fotograaf)

▼ Zuidzijde van het schip, met zicht op de vervormde luchtbogen (toestand 1955). In het westelijke deel van het schip ontbreken steunberen: hier zijn trekankers in het interieur aangebracht (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. B157396, fotograaf H. Hoste)

▲ Luchtbogen aan de noordzijde van het schip, ter hoogte van de zijkapel, waarbij de vervorming alsook de ijzeren versterkingen duidelijk zichtbaar zijn (toestand 1955) (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. B157849, fotograaf H. Hoste)

▲ Luchtbogen aan de zuidzijde van het schip, ter hoogte van de zijkapel, waarbij de vervorming duidelijk zichtbaar is (toestand 1955). In tegenstelling tot aan de noordzijde, zijn zij niet versterkt met ijzeren versterkingen (foto IRPA-KIK, Fototheek inv.nr. B157850, fotograaf H. Hoste)

vandaag onduidelijk waarom er in de 16de eeuw beslist wordt om het houten tongewelf van het schip te vervangen door een stenen overwelfing, indien er dan al duidelijk waarneembare stabiliteitsproblemen bestaan. Het bijkomende gewicht van de gewelven wordt beschouwd als één van de mogelijke oorzaken van de problemen. Op de andere oorzaken wordt verderop in dit artikel ingegaan.

Al in het begin van de 19de eeuw buigt een commissie van ingenieurs en architecten zich over deze problematiek. In 1801 wordt de kerk wegens bouwvaligheid gesloten (42). Wanneer na het Concordaat in 1802 de katholieke eredienst wordt hersteld, worden de beëdigde experts Pierre Gens “*géomètre arpenteur, domicilié à Louvain*” en een zekere Harmois, “*capitaine du Génie, employé en chef au service*” door de onderprefect van het tweede arrondissement van het Departement Dijle en door de burgemeester van Leuven belast met het onderzoek naar de stabiliteit van de kerk met het oog om “*s’il n’y auroit point de danger, de permettre l’ouverture de la dite église, pour le culte*” (43). Hun uitvoerig ver-

slag over de toestand van de gewelven der zijbeuken, besluit: “*il est matériellement démontré que l’Administration de la Commune ne peut permettre l’ouverture de cette église sans compromettre l’intérêt dont elle n’a cessé de faire preuve envers ses Concitoyens et ses Administrés, qu’au préalable les précautions indiquées ci-dessus n’ayant été prises...*”, waarna enkele oplossingen worden voorgesteld (44). Dezelfde dag bezoeken de architecten François de Rare, Ange de Bruyn en Jacques Verheyden de kerk, op verzoek van burgemeester Beriot (45). Zij oordelen daarbij dat enkel de meest dringende restauratiewerken zullen volstaan (46).

In opdracht van het kerkbestuur onderzoekt op 14 mei 1805 een team van drie experts, bestaande uit ingénieur en architect Claude Fisco, architect François de Rare en maître-maçon Arnould Bosmans de kerk (47). Hun oordeel is veel milder dan dat van Gens en Harmois en de nodige werken volgen snel (48). De duidelijke omvang van de werken blijft onbekend door een gebrek aan rekeningen, maar de stroken blauwe hardsteen en de metalen verstevigingsringen rond de kolom-

▲ Blauwe hardstenen stroken, vermoedelijk ingebracht in het begin van de 19de eeuw ter versterking van de kolommen van de middenbeuk van het kerkship (foto D. Nuytten)

▲ Metalen verstevigingen, vermoedelijk ingebracht in het begin van de 19de eeuw ter versterking van de kolommen van de middenbeuk van het kerkship (foto D. Nuytten)

men van het middenschip dateren vermoedelijk uit deze periode.

Op vraag van de kerkfabriek vormt de kerk opnieuw het onderwerp van een inspectie in het begin van de 20ste eeuw. De Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) signaleert aan de gouverneur van de provincie Brabant dat bepaalde delen van de kerk consolidatie- en restauratiewerken vereisen (49). De situatie wordt als volgt ingeschat: “*elle [de kerk] a été bâtie dans un sol marécageux et il est malheureusement probable que l'on n'a pas pris, lors de l'établissement des fondations, toutes les mesures de précaution que la situation commandait. De là, sans doute, les nombreux mouvements qu'elle a subis dans le cours des siècles et qui ont amené certains fissures dont l'une assez importante dans le mur ouest du transept nord*” (50). Architect Joseph Piscador wordt in 1913 belast met restauratiewerken aan de noordelijke en zuidelijke ramen van de dwarsbeuk, vooral om het in de loop der tijden verdwenen maaswerk en de beschadigde raamonnen te herstellen of te reconstrueren. Deze werken lijken voorbij te gaan aan de echte problematiek aangezien kort daarna,

in een artikel uit 1929, opnieuw wordt gewezen op de belabberde toestand waarin de luchtbogen zich bevinden (51). Ook de Commissie wijst in een brief aan het kerkbestuur op de slechte staat der luchtbogen (52).

DE PROBLEMEN GERAKEN IN EEN STROOMVERSNELLING

Een delegatie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten bezoekt de kerk in 1943, ten tijde van de archeologische opgravingen onder leiding van kanunnik R.A. Lemaire aan de romaanse westbouw (53). Zij stelt vast dat de voormalige dorpel van de westelijke toegang tot de kerk zich dan reeds 1.75 meter onder het maaiveld bevindt, “*waarschijnlijk ten deele door inzakkingen ook ten deele door ophooging van den grond*” (54). Kanunnik Raymond M. Lemaire, professor aan de Leuvense universiteit, en professor ir. Vanderhaeghen worden belast met een onderzoek naar de bouwkundige problemen, hun oorzaken en een voorstel om eraan te verhelpen. Het is niet duidelijk wat hun bevin-

► De zware scheurvorming in de langsmuren van het kerschip wijzen op de differentiële verzakkingen die de muur heeft ondergaan (foto D. Nuytten)

dingen zijn en of er aansluitend werken worden uitgevoerd. In 1956 wordt zelfs vastgesteld dat “*la nef centrale et les deux nefs latérales s'enfonçaient d'environ trente centimètres, en glissant vers la droite*” (55). Uit voorzorg beveelt de provinciale architect van Brabant, Victor G. Martiny, de onmiddellijke sluiting van een deel van de kerk (56).

In 1963 wordt uiteindelijk de volledige kerk voor het publiek gesloten “*en raison du danger d'effondrement*” (57). Dit is tot op heden het geval. Het dossier betreffende de stabiliteitsproblematiek van de kerk staat dan onder leiding van R. M. Lemaire. De hypothese die aangehouden wordt over de oorzaken van de problemen is dat de romaanse toren

◀ De vervormingen van de langsmuren van de middenbeuk blijkt ook uit de relatieve scheefstand van de houten formelen, aangebracht in 1971 ter ondersteuning van de kerk (foto D. Nuytten)

door de verzakkingen overhelt en diengevolge sterk op de gotische portieken van de middenbeuk drukt. De middenbeuk leunt daardoor in haar geheel, mede door haar eigen gebrekkige funderingen, verder tegen de dwarsbeuk aan. De oplossing voor het probleem wordt gezocht in een drastische ingreep. Er wordt voorgesteld om een betonnen skelet in de kerk in te bouwen, of met andere woorden, om de zuilen van de middenbeuk te vervangen door pijlers in gewapend beton, bekleed met de originele parmantsteen en onderling langs boven en langs onder met elkaar verbonden door betonnen balken in de funderingen en in de muur boven de bogen.

INSCHATTING VAN DE STABILITEITS-PROBLEMATIEK IN 1963-1971

Het dossier voor de openbare aanbesteding, waarin de voorziene drastische stabiliteitswerken worden beschreven, geeft interessante bijkomende informatie over de toen gemaakte analyse van de stabiliteitsproblematiek. De vaststellingen die aan de basis liggen, zijn de belangrijke en niet symmetrische zettingen die het kerkgebouw ondergaat (58). Er is echter vreemd genoeg nooit een gron-

dig onderzoek uitgevoerd, op een bodemonderzoek na (59).

De eerste insteek van de toen gemaakte analyse wordt gevormd door de premisse dat het metselwerk van de muren van de middenbeuk en van de zijbeuken verbonden is met de achterzijde van de romaanse toren, zodat zij alle onderling als één geheel gaan samenwerken. De oorzaak van de zettingen wordt op dat ogenblik gezocht in de zetting van de grond aan de oostzijde van de toren, die veroorzaakt wordt door een verhoogde last op de funderingen door het eigengewicht van de middenbeuk. Deze belasting aan oostzijde is daardoor hoger dan deze aan de westzijde van de toren zodat deze, volgens de toenmalige analyse, daardoor gaat overhellen naar de middenbeuk toe, wat leidt tot een niet voorziene horizontale druk tegen de muren van het kerkship in de richting van het koor. In een latere studie is aangetoond dat deze hypothese niet opgaat (zie verder).

Een tweede belangrijke insteek in de toenmalige zienswijze rond de stabiliteitsproblemen wordt gevormd door de constructiewijze zelf. Tijdens het onderzoek zou namelijk vastgesteld zijn dat de mid-

▲ Zicht op de scheurvorming in de westelijke muur van de dwarsbeuk ter hoogte van de aansluiting met het kerkship (foto D. Nuytten)

▲ Zicht op de scheurvorming in de westgevel van de noordelijke zijbeuk, ter hoogte van de aansluiting met de romaanse westtoren (foto O. Pauwels)

► De eerste fase der schoringswerken in 1971 voorzag in het aanbrengen van 4 betonnen pijlers ter ondersteuning van de vieringpijlers. Zicht op de verzwaaarde voet van de zuidwestelijke pijler (foto O. Pauwels)

delste kern van de zuilen slechts bestaat uit een vullingsmetselwerk, waarrond een natuurstenen parament is aangebracht (60). Omdat de kern in dergelijk zuilen minder mechanische weerstand biedt aan de lasten dan het parament, ontstaan in deze laatste verticale barsten die duiden op een overdreven en gevaarlijke belasting. Daarnaast hebben de pijlers van de viering een erg grote slankheid, veel groter dan deze van de middenbeuk. Hierdoor bieden de gewelven van de viering onvoldoende tegendruk aan de hoger beschreven, door de grondzetting ontstane horizontale druk in de muren van het schip, terwijl de gewelven van de zijbeuk op halve hoogte van de vieringpijlers wel voor tegendruk zorgen en deze laatste zo op buiging worden belast. Ook deze hypothese zal door het later onderzoek ontkracht worden (zie verder).

DRASTISCHE SCHORINGSWERKEN IN 1971

Om tegemoet te komen aan de stabiliteitsproblemen worden in 1971 uiteindelijk drastische stabiliteitswerken (gedeeltelijk) uitgevoerd in drie fasen, in overeenstemming met de toen gemaakte en hierboven beschreven inschatting van de oorzaken en naar ontwerp van architect Simon Brigode. In een 1ste fase worden de vieringpijlers ondersteund door grote betonnen kolommen die ertegen worden geplaatst. De vermeende horizontale druk, veroorzaakt door het hellen van de toren, wordt ondervangen door de plaatsing van twee metalen buisstructuren. Ter hoogte van de onder het huidige vloerpeil gelegen zuilensokkels worden betonnen funderingszolen gelegd met uitstekende wachtwapening, waarop de

▲ Zicht op de noord-oostelijke betonnen pijler die in de viering is aangebracht. Het stalen vakwerk is bedacht voor het opvangen en overbrengen van de vermeende horizontale lasten (foto D. Nuytten)

werken uit de later geplande 2de fase (zie verder) kunnen aansluiten. In de muren ingewerkte stalen I-liggers brengen het gewicht van de bovenbouw over op de buizenstellingen. In de zijbeuken worden dwarse verstevigingen van gewapend beton aangebracht ter hoogte van de zuilen (61).

In een later geplande maar nooit geheel uitgevoerde 2de fase wordt voorzien om het vermeende vulling-metselwerk in de zuilen van de middenbeuk te vervangen door een kern in gewapend beton, waar rond dan het oorspronkelijke parament opnieuw kan worden aangebracht. Het funderingsoppervlak van deze kolommen zal worden vergroot om een groter draagvlak te verkrijgen, door het te verbinden met de betonnen funderingszolen; een algemene realisatie van een paalfundering wordt namelijk als niet haalbaar geschat. De werken van de 2de fase zijn nooit uitgevoerd, maar ter voorbereiding wordt wel een tijdelijke stutting van de middenbeuk aangebracht, om de geplande werken te kunnen uitvoeren zonder dat het kerkship in elkaar klappt. Om dezelfde reden worden de gewelven

van de zijbeuken alvast gedemonteerd en bepaalde bogen worden door houten formelen geschoord.

De 3de, helemaal niet uitgevoerde fase der werken, voorziet in het opheffen van de asymmetrische zettingen van de toren. Om het schip te ontlasten, zullen toren en schip worden gedesolidariseerd; met andere woorden, zal de toren worden losgemaakt van de middenbeuk van het schip.

EEN IDEOLOGISCHE DISCUSSIE

Op ideologisch vlak zorgt het geval van de Sint-Jacobskerk voor een boeiende discussie binnen de toenmalige monumentenzorg. Er zijn grosso modo drie theses die zich aftekenen, aangevuld met nog een aantal onderlinge combinaties en tussenoplossingen. De eerste wordt ingenomen door het standpunt dat, gezien de ruimere problematiek binnen de monumentenzorg in het bijzonder, het chronische gebrek aan financiële gemeenschapsmiddelen enerzijds en de toenemende herbestemmingsproblematiek van kerken anderzijds, gebouwen als de Sint-Jacobskerk beter als ruïne worden geconsolideerd en aldus als getuige van het verleden verder kunnen worden gekoesterd (62). Een meer kunsthistorische opstelling wordt vertegenwoordigd door het principe dat de Sint-Jacobskerk, gezien haar belang als bedevaartsplek binnen een groot Europees historisch verband, "*à l'identique*" moet worden gebruikt, bewaard, gerestaureerd en in stand gehouden (63). Een totale en grondige restauratie van interieur en exterieur is daartoe noodzakelijk, waarbij de toenmalige raming zich situeert rond minimaal 400 miljoen tot om en bij de één miljard Belgische frank (10 à 25 miljoen €).

Een derde optie bewandelt de middenweg en verdedigt een selectieve ontmanteling. Ze vertrekt van de stelling dat de delen die stabiliteitsproblemen veroorzaken verwijderd en de overige delen bewaard en gerestaureerd worden. Er bestaan hier verschillende mogelijke scenario's, afhankelijk van hoeveel er kan gedemonteerd worden. Elk scenario stelt wel voor de romaanse toren als een relict te bewaren. De romaanse en vroeg-gotische delen van het schip alsook het transept kunnen ook bewaard blijven. Het classicistische koor, dat geen stabiliteitsproblemen kent, zou in enkele scenario's bruikbaar kunnen blijven als weekkapel voor de Sint-Jacobsparochie terwijl het schip, dat als statisch labiel wordt beschouwd, zou worden afgebroken of als ruïne kon worden bewaard. Het tracé van de afgebroken

▲ Zicht op het interieur van de noordelijke zijbeuk. De gewelven van de zijbeuken werden in 1971 gedemonteerd waardoor de dakstoel heden zichtbaar is (foto D. Nuytten)

◀ Zicht op het interieur van de zuidelijke zijbeuk. De gewelven van de zijbeuken werden in 1971 gedemonteerd (foto D. Nuytten)

elementen moet in elk geval aangebracht worden op de vrijgekomen plaats, zodat de herinnering aan de kerk ook visueel leesbaar blijft. Het opgehoogde vloerniveau van het schip wordt teruggebracht naar het romaanse niveau. Het geheel kan dan verder een eigentijdse afwerking krijgen (64).

De scenario's van deze derde mogelijkheid vinden vooral weerklank bij de parochie, vermoedelijk ook uit financieel oogpunt, en de bouwkundige afdeling van de universiteit. Er ontstaat uiteraard ook een discussie rond het kerkmeubilair. De beelden, schilderijen en lithurgische schatten van de kerk zijn voorlopig ondergebracht in het stedelijke museum. Als het gebouw zou verdwijnen, kunnen zij daar blijven. Voor het gebouw-gebonden meubilair ligt de situatie echter heel wat moeilijker: het Van Peteghem orgel, de 17de en 18de-eeuwse lambriseringen, de altaren, de biechtstoelen, de laat-classicistische koorbanken en niet in het minst de gotische sacramentstoren met zijn hekken. Het verplaatsbare meubilair kan in de al dan niet af te breken delen van de kerk ondergebracht worden of blijven. Een wat bizarre oplossing zou erin bestaan

◀ De bakstenen van de gedemonteerde gewelven van de zijbeuken zijn in de kerk opgeslagen (foto O. Pauwels)

het orgel te vrijwaren in een daartoe te behouden eerste westelijke travee van het schip. Om dezelfde reden zouden ook de beide zijkapellen in een al dan niet meer ruimtelijke vorm bewaard blijven, samen met de twee oostelijke traveeën van het schip.

► Zicht op de middenbeuk van de kerk in westelijke richting. De natuurstenen delen van de gewelfribben van de zijbeuken zijn genummerd en in de kerk opgeslagen (foto O. Pauwels)

LEEGSTAND, ONBESLISTHEID EN „SCHANDAAL“

De geplande, erg drastische ingrepen van de voormelde 2de en 3de fase van de schoringswerken worden in 1971 gelukkig niet volledig uitgevoerd. Enkel de voorbereidende werken (fase 1 en een deel van fase 2) raken gerealiseerd, maar de toen uitgedachte 'definitieve' oplossing (fase 2 en fase 3) blijft uit (65). De kerk zal echter wel, en dat tot op de dag van vandaag, gesloten blijven. Onderhoud en beheer van het gebouw worden verwaarloosd en er ontstaat gaandeweg een bijwijlen bitsige polemie, waarbij de kerk geregeld de landelijke pers haalt. In 1978 formuleert de burgemeester via de pers een voorstel om, ten einde de kosten te drukken, de kerk op de romaanse toren na helemaal af te breken (66). Uit krantenartikels heen en weer, met koppen als *„Leuven wil geen half miljard stoppen in wegzinkende kerk“*, blijkt dat de Stad Leuven niet geneigd is zwaar in het behoud en herstel van het gebouw te investeren, zonder tegemoetkoming van het Ministerie van Cultuur (67).

In verschillende kranten wordt bericht over de lamentabele toestand waarin de kerk zich bevindt. In het artikel getiteld *„Verval Sint-Jacobskerk te Leuven noopt tot drastische maatregelen“* wordt gesteld dat *„ondanks de gemaakte kosten [voor de schoringswerken] blijft de Sint-Jacobskerk een spookgebouw waar de krennen zich ophopen en die ondanks de hulpwerken langzaam verder wegzaakt“* (68). Het behoud van de kerk wordt tevens in vraag gesteld: in het krantenartikel met de niet veel aan de verbeelding overlatende titel *„Restauratie Sint-Jacobskerk verantwoord?“* dat een interview weergeeft met toenmalig conservator van de Leuvense stedelijke musea Jan Crab, wordt de stelling geopperd dat de kerk een hopeloze zaak is: *„het geld dat men misschien ooit eens in de St.-Jacobskerk zal investeren dreigt (...) neer te komen op een verloren uitgave. Bovendien is de kerk niet zo uniek: er bevinden zich te Leuven een hele reeks laat-gotische gebouwen...“* (69). De mogelijkheid wordt geformuleerd om de kerk af te breken: *„Wat men van de verkommerde kerk wel zou kunnen bewaren is de romaanse toren en ingangspoort“* omdat dit samen met de poort van het voormalige gasthuis in de Brusselsestraat *„en de ingangspoort van de kerk van 't Park de enige romaanse kunststukken zijn die men te Leuven kan aantreffen.“*

Een andere stelling wordt ingenomen door de Koninklijke Commissie, die in haar vergadering van 15 maart 1979 de *„ergerlijke toestand van het*

gebouw en de onduidbare behandeling van het waardevol roerend kunstbezit (...) de inertie en het gebrek aan de belangstelling van het stadsbestuur, de kerkfabriek en het bisdom“ aanklaagt (70). Zij opteert voorlopig voor de complete restauratie van de kerk en vraagt van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg een omschrijving van de daartoe nodige reddingsoperatie (71). Voorts worden een grondig bodemonderzoek en een studie van de stabiliteitsproblemen noodzakelijk geacht (72).

Het financieringsprobleem in combinatie met de voortdurende inhoudelijke discussie en de vraag

▲
Globaal zicht op de
schoringswerken met
stalen vakwerk uit-
gevoerd in 1971 in
de middenbeuk van
het kerkship
(foto O. Pauwels)

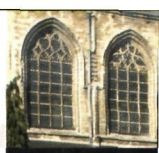

▲ De in de langsmuren van het kerkship ingewerkte stalen liggers hebben als doel de verticale lasten van de bovenbouw op het stalen vakwerk over te brengen en zo de kolommen te ontlasten (foto O. Pauwels)

naar een bestemming voor het gebouw blijft echter voor een patstelling zorgen en er wordt op het einde van de jaren 1980 zelfs in het Europese Parlement gevraagd geld voor de kerk vrij te maken als teken van de Europese éénwording, argumenterend dat de kerk deel uitmaakt van de route naar Compostella, inpikkend op het toen circulerend idee om de bedevaartroute naar Santiago de Compostella een symboolfunctie toe te kennen in het kader van de Europese éénwording (73). De journalist besluit:

“ondanks de regelmatige vergaderingen over deze probleemkerk is er nog steeds geen studie uitgevoerd om na te gaan hoe de stabilisering van de kerk te gronde kan aangepakt worden en hoe de restauratie kan verlopen”.

Bij spoedprocedure worden in 1987 herstellingswerken aan de daken van de kerk uitgevoerd. In haar advies aan de minister van 7 april 1988 spreekt de KCML zich nogmaals uit voor de volledige res-

Algemeen buiten-
zicht op de zuid-
westelijke zijde van
de kerk.
Aankankelijk dacht
men dat de
romaanse westtoren
tegen het kerschip
aanleunde en daar-
mee deels de oor-
zaak was van de
stabiliteitsproblemen
(foto D. Nuytten)

tauratie van de kerk: *“geconfronteerd met de schrijnende toestand waarin de quasi totaliteit van het Sint-Jacobspatrimonium zich bevindt, stelt de Koninklijke Commissie als uitgangspunt dat er dient gestreefd te worden het volledige patrimonium van de Sint-Jacobskerk (onroerende, roerend, onroerend door bestemming) ter plaatse en geïntegreerd terug op te voeren tot de toestand en de waardigheid eigen aan een monument van uitzonderlijke historische, bouwkundige, religieuze, volkskundige en kunsthistorische betekenis, die ver over onze eigen landsgrenzen heen reikt”* (74). Daarna wordt het een tijdje stil rond de kerk maar achter de schermen wordt verder gewerkt.

HEROPENING VAN HET DOSSIER

Het dossier van de stabiliteitsproblemen wordt een eerste maal heropend in 1994 wanneer de toenmalige Afdeling Monumenten en Landschappen, opvolger van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, aan het Lemaire Centrum Monumentenzorg van de Katholieke Universiteit Leuven

de opdracht geeft een onderzoek uit te voeren naar de bouwfysische staat van het gebouw (75). Binnen deze studie wordt vooral de stabiliteit van de gewelven onder de loep genomen: de differentiële zettingen van de hoofdzuilen wordt systematisch opgetekend gedurende een half jaar (76). Bijkomend wordt een grondsondering via konische penetratietesten rond de kerk uitgevoerd. Deze legt de te verwachten beperkte draagkracht van de ondergrond bloot (77). Er worden vier putten aangeboord, twee aan de westzijde van de kerk naast de zijbeuken, ter hoogte van de toren, en twee ter hoogte van de uiteinden van de dwarsbeuk.

Het blijkt dat de ondergrond een laag alluviale en mogelijk veenhoudende klei bevat die tot een diepte van ongeveer vier meter gaat en rust op een zand- en grindhoudende kleilaag die tot ongeveer zeven meter diep reikt. Deze beide recente alluviale lagen rusten op kwartaire oudfluviale heterogene afzettingen bestaande uit grindrijk zand, die doorlopen tot een diepte van ruim elf meter. Dieper komen tertiaire kleihoudende zandlagen voor, afwisselend

► Toestand voor de dringende instandhoudingswerken: jarenlange leegstand en gebrek aan onderhoud eisen hun tol (foto Archief OE)

▲ Toestand voor de dringende instandhoudingswerken: de cohesie van de bovenste delen van de steunberen is volledig verdwenen (foto Triconsult NV)

► Zicht op de zuidelijke luchtbogen van het kerkship. De buizenstelling uit 1971 ondersteunde jarenlang de sterk vervormde luchtbogen (foto Archief OE)

goedgepakte en matig gepakte. Als belangrijke conclusie van het grondonderzoek geldt dat de veenrijke laag slechts een zeer lage funderingsdruk verdraagt, of dat, met andere woorden, de zettingen onder een belasting groot zijn. Op dit punt wordt

de hypothese van de jaren 1960 dus bevestigd (78). Om een stabilisatie van het kerkgebouw te verkrijgen zouden de lasten overgebracht moeten worden naar de meer draagkrachtige lagen, hetzij de kwartaire of zelfs de tertiaire zandlaag. Een funderings-

versterking met paalfunderingen lijkt in de toekomst onvermijdelijk.

Waar het grondonderzoek de hypothese van 1963-1973 bevestigt, spreekt de stabiliteitsstudie van het gebouw zelf de analyse van toen tegen. In de jaren 1960 is ervan uitgegaan dat de stabiliteitsproblemen van het gebouw zelf te wijten zijn aan het overhellen van de massieve toren ten gevolge van de slechte ondergrond. De toren is daardoor op het kerschip is gaan leunen, dat daar niet op voorzien is. Maar uit onderzoek van de aansluiting van toren en schip blijkt dat de toren al scheef staat op het ogenblik dat het schip ertegenaan wordt gebouwd (79). Als de toren een drukkracht zou uitoefenen op het schip, dan zouden er veel meer scheuren in de gewelven moeten voorkomen net naast de toren. De metingen lijken er integendeel op te wijzen dat, tengevolge van de differentiële zettingen, de toren de neiging heeft om van het schip los te komen in plaats van er op te leunen. In 1971 zijn op basis van het toenmalige stabiliteitsonderzoek grote betonnen pijlers in de dwarsbeuk ingebouwd, onderling met elkaar verbonden door metalen liggers, uitgaande van de veronderstelling dat het schip, onder de bijkomende horizontale druk van de toren, ook op de dwarsbeuk is gaan leunen. Tussen schip en dwarsbeuk bestaan echter grote openstaande scheuren, wat erop wijst dat de twee gebouwdelen de facto los van elkaar staan en bijgevolg niet op elkaar kunnen leunen, zodat ook deze vroegere en ophefmakende veronderstelling nu ongegrond blijkt.

DRINGENDE INSTANDHOUDINGSWERKEN EN VERDERE MONITORING

De belangrijkste conclusie van het nieuwe onderzoek is dus dubbel, namelijk enerzijds dat de stabiliteitsproblemen van de kerk te wijten zijn aan een te weinig draagkrachtige ondergrond en anderzijds dat de zetting van de kerk zich intussen gestabiliseerd lijkt te hebben (80). De kennis van de verschillende bouwfasen en de studie van de scheurpatronen die in het gebouw voorkomen, tonen aan dat de kerk de neiging heeft zich tijdens de zetting onder te verdelen in verschillende onderscheiden stukken, zodat de graad van hyperstaticiteit van de constructie als geheel gevoelig afneemt. Het blijkt ook dat meerdere luchtbogen op elk ogenblik kunnen instorten. Door de grote differentiële zettingen die zijn opgetreden tussen de langsmuren van het schip enerzijds en de steunberen anderzijds, zijn verschillende luchtbogen namelijk zwaar vervormd

▲ Zicht op één van de noordelijke luchtbogen van het kerschip, toestand voor de dringende instandhoudingswerken (foto Archief OE)

en uitgeknipt. De luchtbogen hebben met andere woorden niet meer de vorm waarin ze zijn gebouwd en de steensneden van de steenblokken waaruit zij zijn opgebouwd voldoen niet meer. Een boogstructuur kan inderdaad slechts in evenwicht zijn als de druklijn binnen de grenzen van de structuur blijft. Een belangrijk gevolg daarvan is niet alleen dat de bogen zelf dreigen in te storten, maar ook dat de luchtbogen helemaal niet meer instaan voor het opnemen van de spatkrachten van de gewelven en er dus instortingsgevaar van de kerk dreigt.

Sinds 1995 worden de afstanden tussen verschillende punten van het kerkinterieur, tussen de muren van het schip en van de dwarsbeuk, opgemeten ter

▼ Voorbereiding van de demontage van de luchtbogen: alle onderdelen worden genummerd. De knik en verplettering van de stenen is duidelijk merkbaar (foto Triconsult NV)

▲ De meest westelijke van beide zuidelijke luchtbogen is niet enkel naar boven uitgeknikt, maar ook naar opzij (foto Triconsult NV)

hoogte van het clerestorium (net onder de lichtbeuk). Aan de buitenzijde van de kerk zijn 63 topografische punten aangebracht die in de periode van 1994 tot 2005 zeven maal opnieuw worden opgemeten (81). Ten opzichte van de eerste metingen, blijken de verticale zettingen significant toegenomen op één welbepaalde plaats, te weten aan de noordzijde van het schip in de periode 2000-2005. Opvallend daarbij is dat ook de schorings uit 1963-1971 deze zettingen ondergaan. In maart 2000 worden de resterende luchtbogen gedemonteerd en vervangen door metalen trekankers: per paar luchtbogen worden vier ankers voorzien, uitgerust met een dynamometer die de uitgeoefende last bepaalt, zowel tijdens het demonteren als tweemaandelijks tijdens het daarop volgende en hierna belichte onderzoek (82). Via een erfpachtovereenkomst wordt de Stad Leuven vanaf 2002 bouwheer voor de werken aan het gebouw. Er wordt Monumentenwacht gevraagd een grondige inspectie uit te voeren. Op aansturen van de cel Monumenten en Landschappen Vlaams-Brabant start de Stad in 2003 een eerste restauratiedossier op om enkele

▲ Manuele demontage van de luchtbogen nadat een stalen schoorconstructie met trekkers in het interieur is aangebracht (foto Triconsult NV)

dringende conservatiewerken uit te voeren, onder begeleiding en met betoelaging van de Vlaamse Overheid en de Provincie Vlaams-Brabant (83).

ONDERZOEK VAN DRAAGKRACHT, FUNDERINGEN EN METSELWERK

In 2003 wordt door de stad een dossier voor verder standzekerheidsonderzoek opgemaakt. Het stabiliteitsbureau Triconsult NV, bijgestaan door het Laboratorium Reyntjes van het Departement Burgerlijke Bouwkunde van de Katholieke Universiteit Leuven, wordt belast met een voortgezet onderzoek naar de stabiliteit en de bouwfysische toestand van de kerk (84). Er worden beperkte sonderingen uitgevoerd om de diepte van de bestaande funderingen te onderzoeken. Via boringen en endoscopisch onderzoek wordt een inzicht verworven in de opbouw van de zuilen en hun funderingen. De zuilen blijken, in tegenstelling tot de bevindingen van het onderzoek uit de jaren 1960, in goede toestand te zijn. In tegenstelling tot wat vroeger is aangenomen, bestaan zij bovendien niet uit opvullingsmateriaal met een parament errond, maar zijn zij opgebouwd uit massief metselwerk van regelmatige natuurstenen blokken en kalkmortel. Onder de stenen zuilen bevinden zich houten elementen, hoewel het momenteel nog niet duidelijk is of het een houten paalfundering betreft dan wel een balkenrooster. Deze houten delen zijn aan het weggrotten, en zorgen zo voor bijkomende verzakkingen van het schip. Dit is opmerkelijk omdat deze houten delen zich

ver onder het freatische oppervlak bevinden (85). Het is niet uitgesloten dat zich de laatste tijd sterke schommelingen van de grondwaterstand hebben voorgedaan.

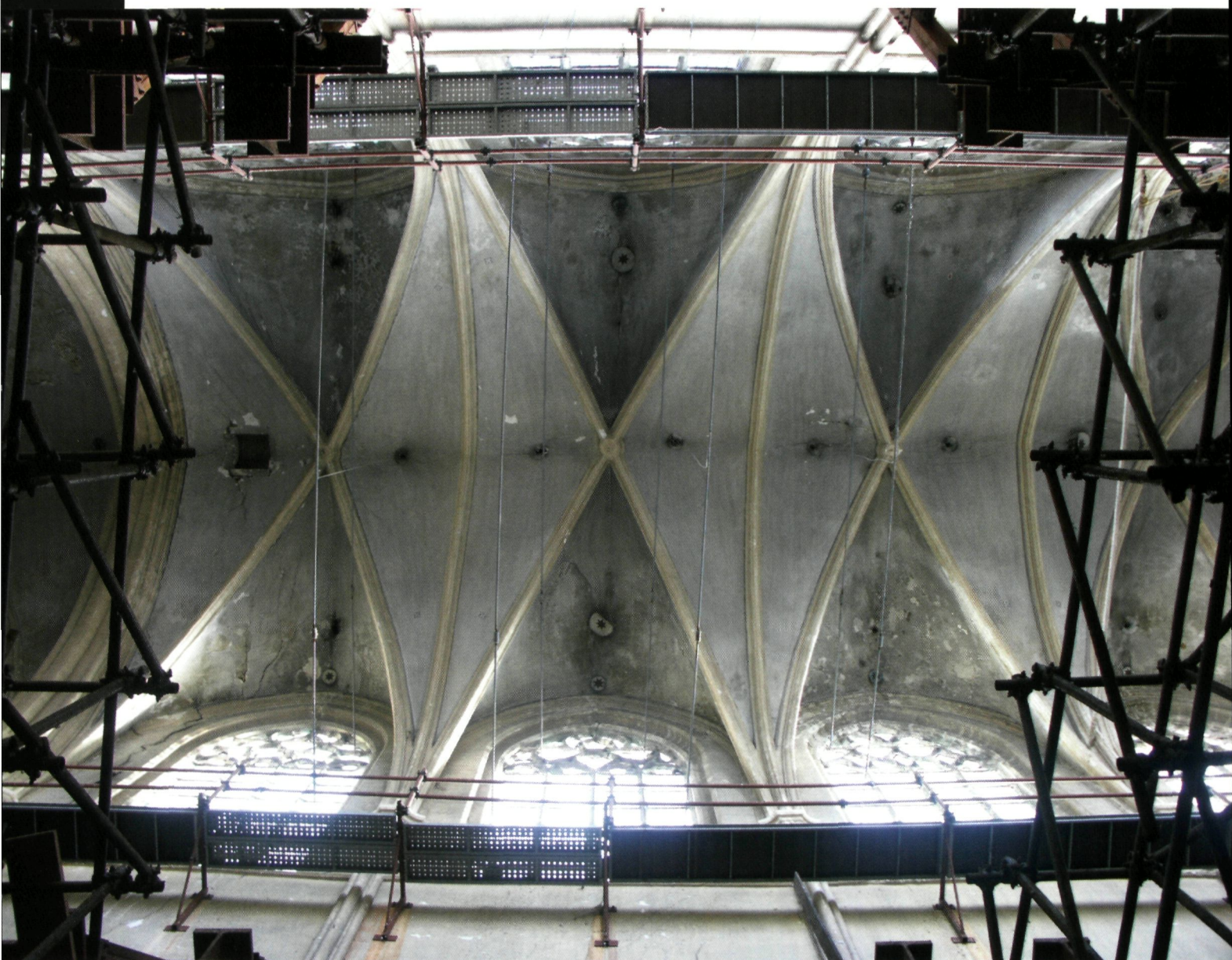
Uit het onderzoek blijkt ook dat de drastische schoringswerken uit de jaren 1963-1971 aan de verzakkingen maar ten dele hebben verholpen, maar integendeel gedeeltelijk mee met de kerk zijn verder gezakt (86). Belangrijk is het verende gedrag van de ondergrond. De berekende zettingen van de westertoren zijn weliswaar groter dan deze van een reguliere kolom van het schip, waaruit kan worden afgeleid dat de toren tegen het schip zou gaan leunen. De verticale verplaatsing van het schip is echter groter dan deze van de toren. Op het ogenblik dat het kerkship wordt gebouwd, heeft de veenlaag onder de toren reeds bijna haar volledige consolidatie bereikt, maar nog niet onder het schip waar de initiële zettingen onder de kolommen dan nog moeten plaatsvinden. De grond onder de toren heeft zich in de afgelopen acht eeuwen ondertussen bijna volledig geconsolideerd (87). In de studie wordt verder het draagvermogen van de bodem en

de constructie berekend, zodat mogelijke voorstellen voor de consolidatie van de kerk worden gedaan, uitgaande van de belangrijke vraag: kunnen de schoringswerken verwijderd worden zonder dat het gebouw instort? De stad Leuven heeft aansluitend hieraan een aanbestedingsprocedure voor de aanstelling van een ingenieursbureau opgestart voor het opmaken van een uitvoeringsontwerp van de nodige stabiliteitswerken.

HOOP VOOR DE TOEKOMST

Het verhaal van de Sint-Jacobskerk illustreert hoe een doorgedreven en tegelijk fijngevoelig stabiliteitsonderzoek de perspectieven op de redding van een gebouw fundamenteel kan beïnvloeden. De resultaten van de onderzoeken in de periode 1995-2007 zijn voorlopig hoopgevend en sturen de dramatische hypothesen uit de jaren 1960 bij, die geleid hebben tot het voorzien van drastische schoringswerken in het kerkinterieur. Het is precies die schoorconstructie die vandaag elke eventuele discussie over een toekomstig (her-) gebruik of herbe-

▲
Zicht op de stalen
buisconstructies die
ter plaatse van de
gedemonteerde
luchtbogen zijn aan-
gebracht, hier aan
de noordzijde van
de kerk
(foto Triconsult NV)

▲ Zicht op de trekkers die in het interieur zijn ingebracht tijdens de demontering van de luchtbogen. De treklasten werden de afgelopen jaren tweemaal opgetekend (foto D. Nuytten)

stemming van de kerk overschaduwt, niet enkel omdat zij uiterst prominent in de kerk aanwezig is en op de architecturale beleving van het kerkinterieur ingrijpt, maar tevens omdat zij de gemoederen danig blijkt te verhitten. Tevens is het haast onmogelijk gebleken tot een correcte inschatting van de uit te voeren werken en dus van een realistische raming te komen. Het vraagstuk rond de financieeringsverantwoordelijkheid dreigt dan verdere initiatieven te blokkeren.

In de discussie rond de Sint-Jacobskerk zijn de emoties in het verleden al eens hoog opgelopen. Het lijkt nu dankzij het recente stabiliteitsonderzoek bespreekbaar dat de schoorconstructie kan weggenomen worden, mits het voorzien van bijkomende

en aangepaste verstevigingswerken aan de bestaande draagstructuur en funderingen (88). Hopelijk heeft deze laatste studie het bij het rechte eind en kunnen die toekomstscenario's voor de Sint-Jacobskerk, waarbij het gebouw zondermeer wordt opgegeven en integraal afgebroken, terzijde worden geschoven. Zaak is nu om op een serene manier de discussie te voeren en op basis van feiten naar een rationeel doordachte oplossing toe te werken. Sinds de stad Leuven in 2002 de zware verantwoordelijkheid voor het gebouw heeft overgenomen van de kerkfabriek, wiens technische en financiële capaciteiten dit dossier duidelijk oversteeg, lijkt de intentie hiertoe in elk geval aanwezig en heeft het dossier een nieuwe en positieve dynamiek gekregen. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Ir.-arch. Dieter Nuytten is erfgoedconsulent bij de Vlaamse Overheid, Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant en gespecialiseerd consulent van het Agentschap R-O (vakgebied stabiliteit). De problematiek van de Sint-Jacobskerk is één der hoofdactiviteiten van dit vakgebied.

Restauratiefiches

1ste Stabiliteitsstudie (vooronderzoek)

- eigenaar: kerkfabriek Sint-Jacob
- opdrachtgever: Bestuur Monumenten en Landschappen, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
- uitvoerder: *Centre for the Conservation & Restoration of Historic Towns and Buildings* (o.l.v. prof.dr.ir.-arch. K. Van Balen: dr.ir.-arch. P. Smars, ir.-arch. K. Nuyts en dr.ir.-arch. D. Van De Vijver)
- uitvoeringstermijn: 1994-1995
- kostprijs: 4.080.00 bcf (raming, excl. BTW en erelonen)
- toezichthoudende overheden: Bestuur Monumenten en Landschappen (inspecteurs A. Bergmans en K. Robijns)

Dringende instandhoudingswerken

- eigenaar: kerkfabriek Sint-Jacob
- opdrachtgever: Stad Leuven
- ontwerper: architect R. Jacobs (Stad Leuven)
- uitvoerder: Corvers Vranckx
- uitvoeringstermijn: 2005-2006
- kostprijs: 203.888,06 euro (raming, excl. BTW en erelonen)
- premieverlenende en toezichthoudende overheden: 60% Vlaamse Overheid (erfgoedconsulenten K. Robijns -tot 2002- en D. Nuytten vanaf 2002), 20% Provincie Vlaams-Brabant (N. van den Hove)

2de Stabiliteitsstudie (vooronderzoek)

- eigenaar: kerkfabriek Sint-Jacob
- opdrachtgever: Stad Leuven
- uitvoerder: Triconsult NV, in samenwerking met Laboratorium Reynytjes KULeuven (o.l.v. prof.dr.ir. D. Van Gemert en prof.dr.ir. L. Schueremans)
- uitvoeringstermijn: 2006-2007
- kostprijs: 75.472,45 euro (raming, excl. BTW en erelonen)
- premieverlenende en toezichthoudende overheden: 80 % Vlaamse Overheid, erfgoedconsulenten K. Robijns (tot 2002) en D. Nuytten (vanaf 2002)

EINDNOTEN

- (1) FRIPON C., *Het domein van de kerkfabriek Sint Jacob te Leuven 1730-1797*, (onuitgegeven studie), Leuven, 1971, p. IV-V; BOONEN W., *Geschiedenis van Leuven geschreven in de jaren 1593 en 1594*, reprint Leuven, 1880, p. 190-191; VAN EVEN E., *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven, 1895, p. 385; CUVELIER J., *La formation de la ville de Louvain des origines à la fin du XIVe siècle* (Koninklijke Belgische Academie, afdeling Letteren), Brussel, 1935, p. 79 en 177; VANDERLINDEN H., *Geschiedenis van de stad Leuven*, Leuven, 1899 (reprint Brussel, 1975), p. 128; VAN BUYTEN L., *Groei en stagnatie van de stad Leuven (ca. 890-ca. 1750)*, in TENT.CAT., *Leuven, een stad die groeit. Een gemeenschap bouwt aan haar milieu*, Leuven, 1975, p. 19.
- (2) GEORGES A., *Le pèlerinage à Compostelle en Belgique et dans le Nord de la France*, Brussel, 1971.
- (3) HALFLANTS J. en DEKEMPENEER J., *La collégiale Saint-Jacques à Louvain, un édifice monumental en péril*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Leuven en Omstreken*, Leuven, 1963, p. 130.
- (4) Door sommige auteurs wordt geopperd dat men op deze wijze het inkomen van een aantal professoren wilde opkrikken: het kanunnikenambt werd namelijk bezoldigd (de „prebende“). Ook voor de uitbreiding van het Sint-Pieterskapittel werd deze weg gevolgd. Zie ROEGIER J., *Gidsencursus*, Leuven 1989; HALFLANTS J. en DEKEMPENEER J., *op. cit.*
- (5) HALFLANTS J. en DEKEMPENEER J., *op. cit.*, p. 131.
- (6) Als belangrijke bron geldt het werk van Van Even, die verwijst naar documenten die heden onvindbaar zijn. Een interessant overzicht is weergegeven door D. Van de Vijver in de studie VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *Optimalisatie van standzekerheidsmodellen van gewelfde gotische structuren gebruik makend van informatie uit vervormingsmetingen en scheuranalyses*, (onuitgegeven rapport), Heverlee, 1995. Als belangrijke lacune voor zijn onderzoek haalt de auteur echter de geweigerde toegang tot het kerkarchief van de Sint-Jacobsparochie aan, door de toenmalige pastoor. De enige monografie over het gebouw, gebaseerd op dit archief, bleek toen ook spoorloos.
- (7) BALDUCK E., BELLIOU F., LIPOVEC N.C., LINSSEN W. en WILLS A., *Rehabilitation of St-Jacobs Church Leuven*, (onuitgegeven practicum Centre Lemaire), Heverlee, 2006, p. 8-9. Deze auteurs vermelden dat vele oorspronkelijke documenten, waarnaar in de literatuur verwezen wordt, spoorloos zijn. De eerste die melding maakte van verdwenen documenten was C. Fripon in 1970. Dit geldt voor documenten die eertijds bewaard werden in de pastorie van de kerk, van het Rijksarchief Leuven en van de Leuvense Universiteitsbibliotheek. Dit geldt ook voor de enige monografie over het gebouw, de thesis van René Cazier uit 1942 uit de Leuvense universiteitsbibliotheek (tot dan bewaard in Louvain-La-Neuve) die reeds in 1995 onvindbaar bleek. Volgens voormelde auteurs kunnen verschillende oorzaken hieraan ten grondslag liggen: de brand van de universiteitsbibliotheek tijdens de twee wereldoorlogen, de belabberde bewaringstoestand in de pastorie, onzorgvuldigheid of mogelijke ontvreemding. Ook nog

- na de laatst uitgevoerde historische studie, in 1995, bleken volgens voormelde auteurs documenten onvindbaar, in het bijzonder het dossier van de archeologische opgravingen van Kanunnik R.A. Lemaire in 1943 aan de westgevel van de kerk, bewaard in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (Fonds Wederopbouw nr 68).
- (8) De originele documenten zijn jammer genoeg verdwenen. Zij zijn gekend dankzij de verwijzing ernaar door VAN EVEN E., *op. cit.*
 - (9) LEMAIRE R.M., *La formation du style gothique en Brabant*, Leuven, 1949, p. 29 waar hij de vergelijking baseert op de tekeningen opgenomen door VAN EVEN E., *op. cit.*
 - (10) LEMAIRE R.M., *op. cit.*; MELLAERTS D., *Een kerk in beweging: de stabiliteitsproblematiek van de Leuvense Sint-Jacobskerk*, in *Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, nr. 1, jg. 32/1992, p. 27-37; VAN DE VIJVER D., *Geschiedenis*, in VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 1-3: p. 5.
 - (11) Dit is mede te wijten aan de verdwijning van het opgravingsdossier, zie voorgaande noten.
 - (12) BALDUCK E., BELLIOU F., LIPOVEC N.C., LINSEN W. en WILLS A., *op. cit.*, p. 11.
 - (13) LEMAIRE R.M., *op. cit.*, p. 29; NUYTTEN, D., *Middeleeuwse dakkappen in het voormalige Hertogdom Brabant*, in *M&L Monumenten, Landschappen & Archeologie*, jg. 24, nr. 4, 2005, p. 22-36; BERGMANS, A. en DE MAEGD, C., 1985, *De Sint-Jan-de-Doperkerk van het Groot Begijnhof in Leuven*, in *M&L Monumenten & Landschappen*, jg. 4, 1985, nr. 4, p. 6 - 28.
 - (14) LEMAIRE R.M., *op. cit.*; DE MAEGD C. en VAN AERSCHOT S., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in Vlaanderen. Architectuur. deel 1: Provincie Brabant, Arrondissement Leuven*, Luik, 1971, p. 224; LEMAIRE R.M. en GODTS H., *De gotische bouwkunst in VAN BUYTEN L. (ed.), Leuven de beste stad van Brabant. De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*, Leuven, 1980, p. 293-315: p. 299-300; JANSSEN J., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Brabant. Kantons Leuven I en II*, Brussel, 1980, p. 59-68: p. 60; VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 1-31: p. 7.
 - (15) LEMAIRE R.M., *op. cit.*, p. 29.
 - (16) LEMAIRE R.M., *op. cit.*, p. 31.
 - (17) Volgens VAN EVEN, *op. cit.*, p. 385, wordt de kerk volledig vernield en blijft enkel de romaanse toren bewaard. Dit lijkt echter, volgens de huidige kennisstand van de bouwgeschiedenis van de kerk, weinig waarschijnlijk. Vermoedelijk gaan bepaalde delen van de huidige kerk nog tot de constructie van voor 1350 terug.
 - (18) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 385, noot 2: Stadsarchief, rekeningen van het jaar 1350, folio 78.
 - (19) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 385, noot 3: Stadsarchief, rekeningen van het jaar 1351, folio 92v.
 - (20) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 385.
 - (21) VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 8. De auteur baseert zich hiervoor op de (intussen zoek geraakte) thesis van Rene Cazier uit 1942.
 - (22) DOPERE F., *Les techniques de taille sur les grès calcareux: une nouvelle methode pour daterminer la chronologie et étudier l'évolution des chantiers dans l'est du Brabant pendant la première moitié du XVIème siècle* in *Huldealbum prof. Van Doorslaer Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 8, Leuven, 1995
 - (23) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 385; DOPERE F., *op. cit.*
 - (24) VAN EVEN E., *op. cit.*, p. 385; VAN EVEN E., *Louvain Monumental*, Leuven, 1860, p. 217.
 - (25) MELLAERTS D., *De laatgotische lichtbeuk en het dwarsschip van de Leuvense Sint-Jacobskerk*, in *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, XXXI, Leuven, 1991, p. 114-140: p. 115.
 - (26) Dit koorgedeelte zal worden afgebroken in 1784 ter voorbereiding van de bouw van een nieuwe koorpartij (zie verder in dit artikel). VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 385.
 - (27) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386.
 - (28) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 385-386.
 - (29) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386, noot 1: Kerkarchief, rekeningen van het jaar 1484.
 - (30) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386.
 - (31) BALDUCK E., BELLIOU F., LIPOVEC N.C., LINSEN W. en WILLS A., *Rehabilitation of St-Jacobs Church Leuven*, (onuitgegeven practicum Centre Lemaire), Heverlee, 2006, p. 10.
 - (32) Stadsarchief Leuven (S.A.L. 7819, ^o143v^o-144v^o).
 - (33) Stadsarchief Leuven (S.A.L. 7819, ^o147r^o).
 - (34) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386. Van Even leidt dit af uit de wat hij noemt *acte des échevins du 19 et 22 septembre 1535*.
 - (35) FRIPON C., *op. cit.*, p. 10; VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 12.
 - (36) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386-387; HALFLANTS J. en DE KEMPENEER J., p. 138. JANSSEN J., *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Brabant. Kantons Leuven I en II*, Brussel, 1980, p. 59-68; VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 12
 - (37) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 12 en 26 (noot 101). Voor De beeldhouwers Van Geel, zie COECKELBERGHS P. en LOZE P., *Om en rond het neoclassicisme in België 1770-1830*, Brussel, 1986, p. 161 (Jan Frans Van Geel, de vader) en p. 431-432 (Jan Lodewijk Van Geel).
 - (38) De Sint-Jacobskerk, met uitzondering van het koor, werd beschermd bij Koninklijk Besluit van 25 maart 1938. Het koor werd beschermd bij Ministerieel Besluit van 12 januari 1987. De omgeving van de kerk, met inbegrip van het grote Sint-Jacobsplein, werd tegelijkertijd als stadsgezicht beschermd. Verschenen in het Belgisch Staatsblad van 27 maart 1987, p. 4599.
 - (39) VAN EVEN E., 1860, *op. cit.*, p. 217.
 - (40) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386, noot 4.
 - (41) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 386, noot 7.
 - (42) VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 399.
 - (43) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 13.
 - (44) Stadsarchief Leuven (S.A.L. A.16/2/3.6/2, K.F. St. Jacob patrimonium, onroerende goederen, St.-Jacobskerk, restauratie,

- 1802- 1806, O. nr.C.10.727: Harmois en P. Gens „*Procès verbal de la visite de l'église dite de St Jacques, rue de Bruxelles, 15 fructidor an X of 2 september 1802*“. Zie VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 27, noot 110.
- (45) HELLEMANS G. en LEFEVER F.A., *Bouwmeester Ange de Bruyn en zijn woning, in Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving*, XVII, 1977, p. 169-174.
- (46) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 14.
- (47) Claude Fisco leefde van 1736 tot 1825. Zie ondermeer STERCKX J., *Het martelaarsplein te Brussel*, in *M&L Monumenten en Landschappen*, jg. 5, nr. 1, 1986, p. 36-51; Stadsarchief Leuven (S.A.L. A.16/2/3.6/2 K.F. St. Jacob patrimonium, onroerende goederen, St.-Jacobskerk, restauratie, 1802-1806, O. nr.C.10.727: rapport van C. Fisco, C.-F. Derare en A. Bosmans 26 floréal an XIII n.a.v. onderzoek aan de St Jacobskerk van 24 floréal an XIII); VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 28, noot 114.
- (48) VAN EVEN E., 1860, *op. cit.*, p. 223; VAN EVEN E., 1895, *op. cit.*, p. 399.
- (49) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 15.
- (50) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 15.
- (51) MAERE, R., *De Sint-Jacobskerk van Leuven*, in *Toerisme*, 8/11, 1929, p. 248-249; p. 249
- (52) Archief Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant, Koninklijke Commissie, *Inventaire des pièces concernant l'église de St. Jacques à Louvain*, stuk 29; VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 30, noot 136.
- (53) Aangezien het dossier van deze opgravingen sinds 1995 verloren is gegaan (zie voorgaande noten hoger) zijn de resultaten van deze studie vandaag grotendeels ongekend. BALDUCK E., BELLIOU F., LIPOVEC N.C., LINSEN W. en WILLS A., *Rehabilitation of St-Jacobs Church Leuven*, (onuitgegeven practicum Centre Lemaire), Heverlee 2006, p. 8-9. Het rapport zelf van de opgravingen bleek in 1995 reeds zoek; VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 16.
- (54) Archief Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant, Koninklijke Commissie, *Inventaire des pièces concernant l'église de St. Jacques à Louvain*, stukken 34-36
- (55) DE KEMPENEER J., *Il faut sauver d'urgence l'église Saint-Jacques* in *Le Moniteur, hebdomadaire de l'arrondissement de Louvain*, 1961, p. 1.
- (56) DE KEMPENEER J., *Il faut sauver d'urgence l'église Saint-Jacques* in *Le Moniteur, hebdomadaire de l'arrondissement de Louvain*, 1961, p. 3.
- (57) HALFLANTS en DE KEMPENEER J., *op. cit.*, p. 129.
- (58) Dossier openbare aanbesteding „*Restauratiewerken der Sint-Jacobskerk, Provincie Brabant, Stad Leuven 31 juli 1961*“, Archief Technische Dienst Stad Leuven.
- (59) DE MAEGD C., *Verslag ter voorbereiding voor de vergadering van de Koninklijke Commissie Monumenten en Landschappen dd. 15 maart 1979*, s.d.s.l., *op. cit.*, p. 2.
- (60) Deze vaststelling zal door later onderzoek weerlegd worden: hier wordt verderop in deze tekst ingegaan.
- (61) DE MAEGD C., s.d., *op. cit.*, p. 2.
- (62) Cfr. een interview hieromtrent met oud-college Chris De Maegd, kunsthistorica en eertijds verantwoordelijke inspecteur van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg voor het dossier van de Sint-Jacobskerk. DE MAEGD C., s.d., *op. cit.*, p. 3
- (63) Deze opvatting werd verdedigd door onder meer prof. J.K. Stepe van de faculteit Kunstgeschiedenis en Oudheidkunde van de Leuvense Universiteit.
- (64) DE MAEGD C., s.d., *op. cit.*, p. 3-4
- (65) De kosten worden als volgt verdeeld: Belgische Staat 60%, Provincie Brabant 20% en Stad Leuven 20%. De werken worden in 1964 toegewezen aan aannemer Vandekerckhove, maar pas in 1971 gerealiseerd.
- (66) *Verval van St.-Jacobskerk te Leuven noopt tot drastische maatregelen: alleen romaanse gedeelten bewaren?* in *Gazet Van Antwerpen*, 13 september 1978. Krantenknipsels bewaard in Archief Onroerend Erfgoed Vlaams-Brabant.
- (67) *Restauratie van de Sint-Jacobskerk verantwoord?* in *De Morgen*, 27 juli 1979. *16de Eeuws koperwerk verdient echt beter*, in *De Standaard*, 14 februari 1983.
- (68) *Gazet van Antwerpen* van 13 oktober 1978.
- (69) Krantenartikel uit *De Morgen*, 27 juli 1979.
- (70) Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, *Notulen van de Algemene Vergadering van 15 maart 1979*.
- (71) Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, *Notulen van de Algemene Vergadering van 15 maart 1979*. DE MAEGD C., s.d., *op. cit.*
- (72) De opdracht tot een stabiliteitsstudie moet worden gegeven door de eigenaar, i.c. de kerkfabriek om gesubsidieerd te kunnen worden door de RMLZ volgens het KB van 23.07.1981 conform de procedure van gesubsidieerde werken. Er werd wel overeengekomen dat het stadsbestuur de studie op zich zou nemen. Cfr. Brief van de RMLZ aan het stadsbestuur van Leuven dd. 25 juli 1982.
- (73) *Knijpers vraag Euro-hulp voor Sint-Jacobskerk*, in *Het Nieuwsblad*, 28 januari 1988. *Europese steunverlening voor Sint Jacobskerk?*, in onbekende krant, 15 januari 1988.
- (74) Brief dd. 7 april 1988 van de KCML gericht aan de Gemeenschapsminister n.a.v. haar vergadering op 11 februari 1988.
- (75) Dit onderzoek wordt uitgevoerd door de heren prof. Koen Van Balen, Kris Nuyts, Pierre Smars en Dirk Van de Vijver en resulteert in een onderzoeksrapport: VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*
- (76) De metingen worden uitgevoerd door Studiegroep Omgeving NV. Op 1 januari 1994, 7 september 1994, 9 december 1994, 7 maart 1995 en 15 juni 1995. VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 77 e.v.
- (77) Deze grondsondering, bestaande uit vier diepsonderingen van 200 kiloNewton, maakte deel uit van het onderzoek besteld door de toenmalige Afdeling Monumenten en Landschappen bij het Centrum Lemaire en werd uitgevoerd door NV Geologia. VAN CALSTER P., *Rapport D13093 betreffende een grondonderzoek te Leuven, Sint-Jacobskerk*, (onuitgegeven rapport), Bertem, 1994.

- (78) Deze aanname wordt nogmaals geformuleerd door de KCML in haar vergadering van 15 maart 1979.
- (79) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 83.
- (80) VAN BALEN K., NUYTS K., SMARS P. en VAN DE VIJVER D., *op. cit.*, p. 85.
- (81) Deze metingen werden uitgevoerd door Studiegroep Omgeving CVBA op volgende data: 18 april 1994, 3 augustus 1994, 28 oktober 1994, 13 maart 1995, 20 april 1995, 28 maart 2000 en 27 september 2005. TRICONCONSULT NV, *Sint-Jacobskerk te Leuven, tussentijds rapport 01 dd. 10/03/2006*, (onuitgegeven rapport), Heverlee, 2006, p. 14.
- (82) De werken worden uitgevoerd door Denys NV. TRICONCONSULT NV, *Sint-Jacobskerk te Leuven, tussentijds rapport 01 dd. 10/03/2006*, (onuitgegeven rapport), Heverlee, 2006, p. 13.
- (83) Opdrachtgever: Stad Leuven, ontwerper: R. Jacobs (stadsarchitect Leuven).
- (84) Dit onderzoek wordt uitgevoerd door prof. dr. ir. L. Schueremans en prof. dr. ir. D. Van Gemert. TRICONCONSULT NV, 2006, *op. cit.*
- (85) SCHUEREMANS L., VAN BALEN K., BROSENS K., VAN GEMERT D. en SMARS P., *Church of Saint-James in Leuven (B): structural assessment and consolidation measures*, in *International Journal of Architectural Heritage*, vol.1, p. 83-108; TRICONCONSULT NV, *Sint-Jacobskerk te Leuven: tussentijds rapport 01 dd. 10/03/2006*, (ongepubliceerd rapport), Heverlee, 2006, p. 11 en p. 15.
- (86) TRICONCONSULT NV, 2006, *op. cit.*, p. 15.
- (87) SCHUEREMANS L., VAN BALEN K., BROSENS K., VAN GEMERT D. en SMARS P., s.d., *op. cit.*, p. 83-108; SMARS P., SCHUEREMANS L., VAN BALEN K., *Monitoring the dismantlement of four flying buttresses*, in *Vib International conference on structural analysis of historical constructions. Possibilities of numerical and experimental techniques*, New Delhi, 2006), p. 1421-1428.
- (88) TRICONCONSULT, *Sint-Jacobskerk te Leuven. Eindrapport dd. 10/09/2007*, Lummen & Heverlee, 2007. Onuitgegeven rapportering van de resultaten van het stabiliteitsonderzoek. Het onderzoek werd gevoerd door de professoren dr.ir. D. Van Gemert en dr.ir. L. Schueremans in opdracht van de stad Leuven.

In search of the lost church of Weerde in the city of Aarschot

In the spring of 2006 the former department of Monuments & Landscapes (now the Flanders R-O Agency) of the Flemish Ministry with the support of the city of Aarschot commissioned RAAP Archaeological Advice Agency with a research assignment. The subject was the assessment of archaeological monuments listed for protection based on the case of the lost church site in Weerde. Purpose of the research was the localisation and mapping of the remains of the former church in Weerde (city of Aarschot) and its environment. This research is typical for research after stone buildings which have disappeared. The research results could play a part in the design of a tourist route near the Demer river. The explored area (approximately 8,2 ha) is located to the east of the city of Aarschot, more in particular north east of the Schoonhoven castle and southwest of the Weerdelaak.

The goal of the research has been reached using several research methods: localizing, mapping and dating of the former church of Weerde. Based on this research we were able to get an image of the church's environment: to the west of the church there was possibly a second terrain surrounded by a ditch, where probably the presbytery used to be. Besides this, traces of habitation from the late Middle Ages were found on top of the mound. It also appeared that after the church site had become unused, a road with ditches had been constructed on the terrain. As an additional result of the research of the lost church of Weerde, it was discovered that the site had already been inhabited since prehistory. Ceramic potsherds indicated that the mound had been inhabited since Carolingian times.

A giant behind the organ discovery of mediaeval mural paintings in Saint John's church in Mechelen

In a hidden small storeroom behind the 18th century organ, a magnificent 15th century wall painting has been discovered underneath several layers of whitewash. Half of the composition has actually been exposed. The other half is situated behind the organ case and there are ongoing discussions with a view to have access to this part of the wall. The opposite wall has also been painted. This part was originally the building's entrance and was visible all the way up.

In a niche-shaped frame of the same shape as the west wing's glass window, stands an enormous Saint Christopher figure (5 to 6 meters high). He stands out against a red background, dotted with stencilled flowers. On his shoulders he carries the child Jesus who raises his right hand in a blessing gesture. The child's head is nicely surrounded by his waving hair, crowned with a cross-shaped nimbus. Saint Christopher, who has no nimbus, wears a short red robe falling in wide folds and a blue-green cape draped over his shoulders. He leans on a brownish yellow stick, with green branches flowering on top. The lower part of the figure has not been well preserved. On the left bank appears the figure of a hermit. He holds a lantern in front of him to light the holy man in his difficult task. On his belt we can see a knife in its sheath and a leather purse. He appears from a church building with an arch-shaped portal and a small bell tower.

Besides figurative pictures, a mediaeval church also had architectural polychromy, giving the building's different architectural elements a colourful finishing. The vault ribs are painted and edged with colourful lines, mainly in black and red. The console had become illegible because of numerous layers of whitewash. Here appeared a merry figure of a jester with fool's cap in different shades of red.

Christopher was a very popular saint in the Middle Ages, specifically invoked against the mala mors, the evil death. It would be sufficient to see an image of Saint Christopher to protect oneself for a whole day against a sudden death without the last sacraments. He used to be depicted on a very large scale, on the one hand because he was a giant according to the legend, on the other hand because he had to be visible. In southern Europe he is therefore often painted on the exterior.

The painting was applied on a coat of white plaster, whereupon a red bottom layer was painted. On the latter the painter made his drawing, which is extremely smooth, accurate and monumental in its design. The heads were carried out in a very plastic way and its condition is quite exceptional. The main pigments are earth colours: red earth, yellow and brownish ochres, but also a mixture of white lead and azurite for Jesus' robe and most probably also for Christopher's cloak. In some places, like for the architectural polychromy and the painting of the jester the more valuable and lighter vermillion red was used. These are distemper paintings with an organic medium, as was customary in these parts.

Discoveries of mural paintings are always exciting, especially when they reappear in such a relatively intact condition. Since church interiors have in the meantime undergone quite a development, the access and the possible presentation of remains of mediaeval church decoration is often problematical. Many are discovered in forgotten and hardly accessible places, like behind altars, baroque panel work or organs. These more recent parts of interior furniture have of course their own value and are part of the monument as a historically grown complex. First of all they will try to expose the entire painting, following which a solution for the presentation and access needs to be found.

To Santiago de Compostella and back: building history and stability problems at Saint Jacob's church in Leuven

It is a good thing that visitors only seldom have less attention for the works of art, architecture and light, but all the more for the question if the church can be restored at all. The answer does not depend so much on the value of the building, than on the technical possibility for preservation and a solution for the enormous stability problems. This is the case for Saint Jacob's church in Leuven. It is important since it is a unique witness of the transition from Roman to Gothic architecture in Brabant. Due to the stability problems, the church has been closed since 1963 and until today there is a pressing collapse risk. The poor condition following 40 years of vacancy poses additional problems for its possible reuse, but whichever will be its future use, the stability issue will need to be resolved first. A correct assessment of the stability problem and its causes is thereby of crucial importance.

Saint Jacob's church is located in the middle of the churchyard and Saint Jacob's parish, founded late 12th century outside the first city walls. The earliest record of the church dates from 1183. The building consists of elements in different building styles: a west tower from the Roman-Gothic transition period, a three-aisled Gothic and late-Gothic nave with five bays, a late-Gothic transept and a classicistic choir. The church is situated on an important pilgrims' route to Santiago de Compostella, from Cologne over Aachen and Maastricht to Leuven and further on to Brussels where it joins up with the branch from Utrecht to Paris. In 1454 the church is promoted through the agency of Philip the Good to a collegiate church and acquires the same rank as Saint Peter's, Leuven's main church. Most of the canons of Saint Jacob's chapter are professors and until the French Revolution the chapter would be allied with the university, with famous members like Francis de Campo, who in 1559 became the first bishop of 's Hertogenbosch and later of Antwerp.

A sound knowledge of the building history is crucial in order to fully understand the actual stability issue, as this reveals some interesting data concerning the structural problems. The western tower would have been built around 1220-1235. The demolition of the Roman church and the simultaneous construction of the actual Gothic church's first phase is carried out around the end of the 13th century, during a most prosperous period for Leuven. The original plan for the covering of the central nave was a wooden ceiling, an important element in the light of the stability issue. The second Gothic building phase dates from 1305-1317 and includes an important modification of the original plan, with a much higher central aisle and stone vaults. In 1351, the church, with its simple basilical plan and modest choir, is provisionally finished. In the 15th century this house of prayer, promoted to collegiate church in 1454, is enlarged with the start of a third Gothic building period ending in 1535. A transept, a crossing vault are added and a wooden barrel vault is constructed in the central nave. Finally, in 1534-1535 the central nave is made higher and the actual stone vaults are added. Around 1785 the chapter commissions the construction of the classicistic choir instead of the simple 15th century choir.

The church has always suffered from stability problems. In the 15th century the vaults of the side aisles were reconstructed because of the collapse risk. Until today it is therefore unclear why in the 16th century it was decided to replace the wooden barrel vault with stone vaults. The additional weight is considered to be one of the possible causes of these problems. Early 19th century a committee of engineers and architects studies the stability issue and in 1801 the church is closed for a first time and consolidation works were carried out. Early 20th century the church is examined once again and more consolidation works followed. In 1929 the precarious condition of the arches is pointed out again. In 1956 follows a warning that the nave is sinking away and slanting. For a second time the church is partially closed. In 1963 the entire church is definitively closed, as it still is today.

There are several causes for the stability problems. The church is built on swampy grounds causing it to subside. In 1963 it is supposed that this makes the massive Roman tower lean over and thus pressing on the central nave, which in its turn weighs down on the transept. The core of the Gothic columns would consist of infilling masonry deforming it differentially. A proposal for a final solution consists of a concrete skeleton in the church, covered with the original parament stone. In expectation of this final measure, a steel construction is installed shoring up the entire church and which are founded on concrete pillars. The side aisles' vaults are disassembled and all arch areas are shored up with oakwood centring. Due to fierce ideological and financial discussions, the final solution has never been carried out and the church remains vacant. *Three possibilities are being put forward: the complete restoration and re-use as a church, reducing the church to a nice ruin with, as an intermediate solution the demolition of unstable parts and preservation of the stable elements: the tower and the choir. There are long debates on whether or not preservation is the sensible thing to do.*

In 1994 the file is reopened as the Department of Monuments & Landscapes orders a study of the condition of the building, especially the stability of the vaults. It appears that the conclusions of 1963-1971 are incorrect: tower and nave stand alone and the tower moves away from the nave instead of towards it. The soil seems in the meantime to have stabilised, but the risk that the vaults will collapse is still imminent despite the steel construction from 1971. The arches are dismantled and replaced with steel supports and pullers of which the traction is measured. The distance between several points in the church interior and 63 topographic positions on the church's exterior are measured several times. In 2002 the city of Leuven becomes responsible of the works and in close consultation with the Department Monuments & Landscapes urgent works and a new stability study are carried out. Once again the analysis of 1963-1971 is refuted. The Gothic columns prove to be in good condition. Underneath the columns are wooden elements. Due to the major changes in groundwater level these are rotting away, causing the sinking of the nave. The shore works from 1963-1971 have sunk with it due to the elasticity of the subsoil but the soil underneath the tower has consolidated over the past eight centuries. The study further proposes solutions for the consolidation of the church. Hopefully this last study is correct so that the stability problems of this church can soon be solved.

